

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи

Кафедра дошкільної освіти

Освітня програма «Дошкільна освіта»

Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

***Особливості виникнення негативної поведінки у
дошкільників в умовах неблагополучної сім'ї***

Чепур Марини

Науковий керівник:

Пихтіна Н.П., к. пед. н., доцент кафедри дошкільної освіти

Рецензент:

Бобро Л.В., к. пед. н., асистент кафедри дошкільної освіти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Новгородський Р.Г., к. пед. н., доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Допущено до захисту: Протокол № 7 від 28.11.22 р.

Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., д. псих. н., професор

Ніжин – 2022

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Теоретичне обґрунтування проблеми виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку в умовах неблагополучної сім'ї	8
1.1. Аналіз проблеми формування негативної поведінки дошкільників у психолого-педагогічній літературі	8
1.2. Вивчення поглядів учених на сучасні тенденції виникнення неблагополучних сімей	13
1.3. Чинники порушень міжособистісного спілкування у неблагополучній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей	18
Висновки до першого розділу	22
Розділ II. Вивчення стану соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, що виховуються у неблагополучних сім'ях	24
2.1. Критерії, показники та рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неблагополучних сім'ях	24
2.2. Характеристика рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку з неблагополучних сімей	28
2.3. Рекомендована система педагогічної підтримки соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях	41
Висновки до другого розділу	50
Висновки	52
Список використаних джерел	60
Додатки	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. В останнє десятиліття констатується стрімке зниження виховного впливу сім'ї на соціалізацію дітей, що зумовлює необхідність створення відповідних умов для повноцінного розвитку й виховання дітей у родині. У зв'язку з цим на державному рівні розроблено і прийнято низку нормативно-правових документів, зокрема, Закони України «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства», «Сімейний кодекс України», де ґрунтовно проаналізовано кризові явища у вихованні дітей у різних освітніх установах; визначено ознаки кризи української сім'ї як педагогічної системи. Зростає кількість неблагополучних, конфліктних сімей, відтак, і їх розпаду. Значно поширилися такі явища, як соціальне сирітство, бездоглядність, безпритульність дітей. Наслідком цього є зростання девіантної і деліквентної поведінки, збільшення кількості неповнолітніх правопорушників і злочинців.

Низка вихідних методологічних аспектів, пов'язаних із вивченням сім'ї у сучасній соціології і демографії, духовно-моральних проблем сім'ї, культури сімейних відносин досліджуються вітчизняними (О.Антонов, О.Васильєва, С.Голод, М.Мацьковський, В.Медков, О.Олексієнко, А.Харчев, З.Янкова) і зарубіжними (А.Маслоу, К.Роджерс, В.Сатір) науковцями. Досліджено психологічні умови розвитку особистості дитини в сім'ї (О.Асмолов, О.Захаров, В.Котирло та ін), виховний потенціал сім'ї, роль батьків у вихованні дитини (С.Ковальов, І.Кон, В.Кравець, Т.Титаренко та ін.), принципи, форми, методи роботи з сім'єю і батьками (Ш.Амонашвілі, С.Ковальов, В.Котирло, С. Ладивір та ін.), проблеми неблагополучної сім'ї (М.Буянов, А.Захаров, І.Зверєва, Т.Колесіна, Р.Овчарова, І.Трубавіна, С.Хлебнік).

Науковці здебільшого єдині в тому, що “неблагополучна сім'я” як поняття і явище включає цілий комплекс різних проблем, які необхідно розглядати в умовах оцінки благополуччя суспільства, його рівня розвитку,

пов'язаного з економічними, соціальними, психологічними й особистісними причинами.

Сьогодні у виховній практиці часто доводиться мати справу з дітьми дошкільного віку, що мають негативні прояви у поведінці. Це категорія дітей, які своєю поведінкою досить помітно відрізняються від ровесників. Як свідчать спостереження та наукові дослідження, розвиток психічних процесів дітей цієї групи відбувається в межах вікової норми, і відхилення у дитячій поведінці не зумовлені клінічною симптоматикою. *Негативна поведінка у дітей* – це інтегроване явище, яке залежить від багатьох соціально-економічних, психолого-педагогічних чинників, серед яких сім'я й її особливості сімейного виховання займають провідне місце [Пихтіна]. Однак ускладнення і труднощі, які переживає кожна дитина, потребують від вихователів і батьків підвищеної уваги та особливої педагогічної майстерності.

Для формування й розвитку здорової особистості вирішальне значення має її ранній емоційний досвід. Наукові дослідження і педагогічна практика засвідчують, якщо дитина дошкільного віку розвивається відповідно до встановлених вікових норм, то головною причиною відхилень в її поведінці є здебільшого неправильне виховання в сім'ї. Відсутність системи ціннісних орієнтацій, непослідовність сімейних дисциплінарних вимог, невміння дорослих налагодити психологічний контакт з дітьми спричинюють виникнення таких відхилень у дитячій поведінці, як агресивність, замкнутість, пасивність, тривожність, невпевненість, плаксивість, жорстокість, жадібність, нечесність, агресивність, впертість, капризність тощо, які лежать в основі антисоціальної і навіть кримінальної поведінки. Таким дітям важче при звичаїтися до нового, вони частіше конфліктують з ровесниками та членами своєї родини.

Вагомий вклад у дослідження проблеми відхилень у формуванні особистості та шляхів їх попередження внесли в XVIII-XX ст. такі вчені, як П. Лесгафт, І. Гернет, К. Ушинський, М. Пирогов, О. Острогорський,

І. Сікорський, В. Кащенко, Я. Корчак, П. Блонський, Г. Фортунатов, С. Шацький, А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші.

Численні психолого-педагогічні дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів підтверджують вагоме значення дитячо-батьківських стосунків у розвитку кожної особистості. Як зазначав Г.Костюк, виховання, яке зводиться лише до зовнішніх впливів (накази, заборони, тощо) та ігнорує внутрішні зміни в думках. приречене на невдачу. Воно породжує негативні риси дитини, які спочатку виникають як ситуаційні явища і виражають її протидію грубим вимогам дорослих, а згодом закріплюються і перетворюються на стійкі характерологічні риси .

Проблему виховання дітей дошкільного віку в своїх працях розглядали Є.Мурашова, І.Марценківський, О.Кочетов, Л.Божович, Т.Поніманська.

Оскільки негативні прояви поведінки є початковим етапом формування у майбутньому різних девіацій, цікавим в нашому дослідженні є роботи, присвячені відхиленням у поведінці – девіації. Теоретичні аспекти виникнення відхилень у поведінці знаходимо в працях Е.Змановської, Н.Максимової, І.Подласого. Обґрунтування актуальності, рівнів моделей, напрямків профілактики девіантної поведінки дітей та молоді окреслено в роботах В.Оржеховської, Н.Пихтіної, Т.Федорченко.

На нашу думку, на жаль, недостатньо дослідженою є проблема негативних проявів у поведінці дітей дошкільного віку, потребують ретельнішого вивчення питання шляхів і засобів своєчасного запобігання та подолання негативних проявів у поведінці дошкільників.

З огляду на вищезазначене, **темою магістерської роботи** обрана проблема *«Особливостей виникнення негативної поведінки у дошкільників в умовах неблагополучної сім'ї»*.

Науковий напрямок: Виховання дітей дошкільного віку з негативною поведінкою.

Наукова проблема: Виховання дітей дошкільного віку з негативною поведінкою, що виховуються у неблагополучній сім'ї.

Мета дослідження: Теоретично обґрунтувати та практично вивчити чинники виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку в неблагополучній сім'ї; розробити рекомендовану систему педагогічної підтримки дітей з неблагополучної сім'ї та роботи з батьками означених сімей.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність і різновиди негативної поведінки у дошкільників;
2. Проаналізувати погляди вчених на сучасні тенденції виникнення неблагополучних сімей;
3. Вивчити чинники порушень міжособистісного спілкування у неблагополучній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей;
4. Розробити критерії, показники та рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неблагополучних сім'ях та вивчити рівні соціалізованості таких дітей;
5. Розробити рекомендовану системи роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях.

Об'єкт дослідження: Виникнення негативної поведінки у дітей.

Предмет дослідження: чинники виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку у неблагополучній сім'ї.

Гіпотеза: Процес соціалізації дітей у неблагополучних сім'ях буде ефективним, якщо його реалізація здійснюватиметься на основі педагогічної підтримки, яка ґрунтується на засадах інтеграції соціалізаційних впливів на дітей дошкільного віку з неблагополучних сімей та педагогічних ресурсів і зусиль фахівців дошкільних закладів.

Дослідження здійснювалося на основі комплексу методів:

Теоретичних (аналіз, синтез, систематизація, узагальнення);

Емпіричних (вивчення психолого-педагогічної літератури, педагогічний експеримент).

Методів математичної статистики й обробки інформації.

Теоретичне значення роботи полягає у системному аналізі й теоретичному обґрунтуванні проблеми виникнення негативної поведінки у дітей дошкільного віку, що виховуються у неблагополучній сім'ї, особливостей виникнення негативної поведінки у дітей, що зумовлені неправильними типами сімейного виховання.

Практичне значення роботи полягає в емпіричному вивченні особливостей формування негативної поведінки у дітей, що виховуються у неблагополучній сім'ї; розробці рекомендованої системи роботи з педагогічної підтримки дітей з неблагополучних сімей.

Впровадження результатів виконаного дослідження здійснювалось в межах наукової статті «Вплив неправильних типів виховання в сім'ї на виникнення негативної поведінки у дітей», «Використання творчих ігор з дітьми дошкільного віку у різних групах ЗДО», що апробувались на Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Дошкільна освіта: актуальні проблеми та перспективи розвитку» (2021, 2022) та вузівській студентській науково-практичній конференції «Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення» (2022).

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 100 сторінок, з них основного тексту – 66 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В НЕБЛАГОПОЛУЧНІЙ СІМ'Ї

1.1. Аналіз проблеми виникнення негативної поведінки у дошкільників у психолого-педагогічній літературі

Проблема негативних проявів у поведінці дошкільників та чинників, що їх зумовлюють досліджується у науковій літературі педагогами, психологами-практиками. Оскільки формування негативних проявів у поведінці дітей є початковим етапом у формуванні в майбутньому стійких поведінкових відхилень, в межах нашого дослідження доцільно використовувати для аналізу роботи науковців, що стосуються загальних аспектів формування поведінки, важковиховуваності та педагогічної занедбаності дитини, девіації поведінки.

Питання попередження поведінки, що не відповідає нормам досліджували у вітчизняній і зарубіжній науці. Різноманітні аспекти вказаної проблеми, їх моніторинг, а також особливості попередження і подолання представлені в працях Н.Пихтіної, О.Кислої, О.Потапової та ін.

Термінологія відхилень викликає значні труднощі, тому що дітей з відхиленнями у поведінці характеризують по-різному. У вітчизняній літературі функціонують такі взаємозамінні терміни: "важковиховувані", "важка дитина", "відхилення в поведінці", "негативна поведінка", "негативні прояви у поведінці" тощо.

У дошкільні роки дитина соціально адаптується до подій життя, тому вони суттєво впливають на формування і розвиток її особистості і визначають поведінку і діяльність дитини у майбутньому, сприяючи її розвитку чи ускладнюючи. Можливі відхилення науковці іменують *негативними проявами* [21]. У перекладі це поняття означає нерозумний опір

діям, що застосовуються до особи. Спочатку поняття "негативізм" уживалося лише стосовно патологічних явищ, що виникали за деяких форм психічних захворювань. У сучасній науці це поняття має набагато ширшу сферу застосування, зокрема вживається в педагогіці і психології для означення будь-якого невмотивованого опору чужому впливу. Частіше за все негативізм зустрічається у дітей стосовно вимог дорослих, що висуваються без урахування їх потреб [34].

Урахування психолого-педагогічної сутності негативних проявів у поведінці дошкільників є важливим у розумінні механізмів формування у майбутньому найбільш поширених девіацій поведінки дітей та молоді.

Першочергово нам потрібно з'ясувати зміст таких понять: "негативні прояви поведінки", "важковиховуваність", "педагогічна занедбаність" та як вони співвідносяться з поняттям "девіантна поведінка".

Науковці диференціюють дітей з негативною поведінкою за критерієм рівня функціонального розвитку особистості дитини в умовах її виховання в сім'ї. Науковець наголошував на окремих особливостях в поведінці таких дітей: їхню малу активність; загальмованість або високу збудливість; агресивність; неорганізованість; порушення взаємовідносин з однолітками [21, 40].

Встановлено, що більшість дітей з негативними проявами в поведінці виявляє слабкий інтерес до розумової праці і до розумових занять; у значної ж більшості переважає здатність і любов до фізичної й механічної праці і навіть особлива схильність і любов до занять різними ремеслами. Це пояснюється властивістю характеру й духовного розвитку, що робить для них фізичну працю доступною й приємною, а розумову – важкою. Тому діти вказаної групи демонструють: неуспішність, лінощі, розсіяність і надзвичайна сором'язливість, яка нерідко переходить в повну замкнутість[40].

Науковці розглядають поняття *"негативні прояви у поведінці"* та *"негативна поведінка"* як близькі і тотожні. Термін "негативна поведінка"

доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початих етапах її формування. Термін "негативні прояви у поведінці" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки [21].

Теоретики й практики визначають педагогічну занедбаність, важковиховуваність та інші стійкі відхилення у поведінці ускладненнями негативної поведінки, яка зароджується ще у дошкільному віці, оскільки саме така негативна поведінка (негативізми, негативні прояви) є початковим етапом у формуванні складних девіацій у поведінці людини в майбутньому. Розглянемо це детальніше.

Т. Федорченко зазначає, що *педагогічна занедбаність* – це відхилення від норми у навчальній діяльності дітей та у поведінці, що зумовлені недоліками виховання. Зумовлюючись недоліками навчальної діяльності, сімейного виховання, педагогічна занедбаність демонструє неготовність дитини до виконання провідних видів діяльності [39].

Сімейне неблагополуччя призводить до *педагогічної занедбаності*. За спостереженнями науковців, діти, що внаслідок тривалого перебування в несприятливому соціальному мікросередовищі, одержали негативні морально-етичні знання і мають вже певний негативний життєвий досвід [21; 41].

Негативні прояви у поведінці виникають у дитинстві. При несприятливій умовах виховання і розвитку вони якісно перетворюються негативні навіяви спочатку у поведінці дитини, а пізніше деформують її особистість [35]. В основі їх виникнення і закріплення лежить незадоволення важливих для дитини соціальних потреб: у спілкуванні, увазі і схваленні, емоційному контакті з рідними та однолітками. Стимування їх задоволення зумовлює негативні емоційні переживання, та сприяє негативним поведінковим тенденціям.

Термін "*важковиховуваність*" використовували і трактували по різному у різних галузях знань. Для позначення поведінкових проблем, частіше користувалися поняттями моральна дефективність, бездоглядність.

Важковиховуваність трактується через неорганізованість, недисциплінованість, опір виховним впливам, правопорушення [18].

П.Блонському належить загальне визначення *важкої дитини*: як такої, стосовно якої робота вихователя виявляється малопродуктивною, оскільки з нею важко працювати [2]. Тож важкі діти – це діти, які не здатні засвоювати педагогічні засоби впливу й відповідно на них реагувати.

Поняття негативні поведінкові прояви пов'язане з поведінковими відхиленнями та девіантна поведінка. Вони складають початковий етап у формуванні у майбутньому стійких і складних особистісних і поведінкових деформацій [23].

Девіантну поведінку розглядають як систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо) [20].

Проблему девіантної поведінки вивчали такі науковці як В.Оржеховська, Н.Пихтіна, О.Потапова, Т.Титаренко, Т.Федорченко та диференціювали такі її види: антисоціальну (делінквентну і кримінальну) поведінку, асоціальну (аморальну) поведінку, аутодеструктивну поведінку (адитиктивну, суїцидальну) тощо.

Щодо найбільш поширених проявів негативної поведінки у дітей, науковці і практики наголошують на існуванні саме таких:

- *Замкнутість*, аналізуючи яку О. Вахнюк вказує на те, що вона є порушенням особистісного розвитку, що виявляється у відстороненні від товариства інших людей унаслідок послаблення емоційного зв'язку з оточенням [4 с. 14].

– *Крадіжки*. Науковці вказують, що в основі крадіжки, як негативної звички, лежать незадоволені потреби. Крадіжка може бути способом помсти не лише батькам, а й іншим людям. Вона може закріпитися і стати

патологічною звичкою. Найчастіше це відбувається з дітьми, які не висловлюють відкрито свої образи, обурення і т.п. Негативні емоції вимагають виходу і знаходять його у крадіжках та інших подібних вчинках (наприклад, псування речей кривдника) [21, с. 136].

– *Гіперактивність*, що характеризує нездатність дитини поводитися спокійно, вона постійно метушиться, має досить обмежену увагу, їй важко зосереджуватися на будь-який звук, рух, слово тощо [21, с. 102].

- *Сором'язливість* – боятися людей, особливо ж тих людей, які у тій чи іншій причині, негативно впливають на наші емоції. Збентеження (стан сором'язливості) можна визначити як зниклої, відчуття незграбності. Переживання збентеження часто перебігає на тлі, з одного боку, інтересу до людей, а з іншого – на тлі страху перед соціальною взаємодією. Сором'язливість – не особистісний розлад, а, скоріш за все, певний патерн чи риса, пов'язана із прагненням уникати спілкування або ухилятися від соціальних контактів [8; 30].

- *Страхи* є відповіддю на деяку небезпеку що насувається. Різні градації страху в дитини виражаються по-різному: жахом, панікою, острахом, тривожністю, боязким чеканням, заляканістю, затурканістю, зв'язаними зі страхом почуттями покірності і відданості [21, с.115].

- *Істерики*. Дослідники вказують на те, що трапляються вони, як правило, в людних місцях і мають справу з ними переважно батьки [21, с.123].

- *Агресивність* – це відносно стійкий емоційний стан людини, який виявляється у гніві, злості, роздратованості і є передвісником агресії. Агресивність у загальних рисах розуміється як стійка риса особистості, для якої характерно цілеспрямоване нанесення фізичного або психічного шкоди іншій особі. Формування агресивності в дитячому віці відбувається під впливом сімейного та шкільного виховання, несприятливої взаємодії дитини з соціальним оточенням, а також визначається соціальними і соціально-економічними умовами сучасного суспільства [21].

- *Нечесність* – це і намагання ухилитися від відповідальності за якийсь негарний вчинок, і бажання домогтись чогось такого, що в інший спосіб здобути дуже важко, або й неможливо тощо[21, с. 131].

Таким чином, у нашому дослідженні важливим є розуміння сутності понять, які складають необхідне інформаційне підґрунтя для розуміння природи поведінкових відхилень, етапів у їх формуванні, чинників, що зумовлюють девіації. Ці поняття відображають відповідні етапи формування девіантної поведінки. Найбільш поширені такі негативні прояви в поведінці дітей: нечесність, негативізм, агресивність, істерики, страх, сором'язливість, гіперактивність, крадіжки, замкнутість тощо. Негативні прояви поведінки формуються у дітей, у яких відсутні умови для повноцінної соціалізації та індивідуалізації особистості дитини. Проаналізувавши різні погляди вчених на формування негативних проявів у поведінці дитини, можна виокремити такі чинники їх прояву: несприятливий мікроклімат сім'ї (конфліктна атмосфера, неправильний тип виховання), негативний вплив середовища, підвищена сприйнятливність неправильних форм поведінки тощо.

1.2. Вивчення поглядів учених на сучасні тенденції виникнення неблагополучних сімей

Протягом усієї історії людства сім'я була найбільш стійким соціальним інститутом суспільства і вважалась основною життєвою цінністю для багатьох поколінь людей. Сім'я завжди відігравала позитивну роль в утворенні особливого духовного мікроклімату, важливого для розвитку особистості.

У педагогічній літературі (Є.Жаровцева, В.Приходько) сім'я, як один із головних видів соціальних інститутів, розподіляються на благополучні і неблагополучні. *Критерієм оцінки благополуччя або неблагополуччя виступає рівень вихованості дітей [7; 32].*

Уважається, що неблагополуччя дитини спостерігається здебільшого у неблагополучній сім'ї. Категорія "неблагополучна сім'я" – поняття ситуативне, оскільки визначається конкретною ситуацією існування сім'ї, яка припускає елементи неблагополуччя. Саме "неблагополуччя" як поняття і явище включає цілий комплекс різних проблем. Під неблагополуччям сім'ї науковці розуміють неможливість для сім'ї задовольняти свої основні потреби.

Показники неблагополуччя сім'ї пов'язані з економічними, соціальними, психолого-педагогічними й особистісними чинниками. [30]. Найбільш вагомими є низький рівень педагогічної культури батьків, відсутність відповідних здібностей, що забезпечують результативність виховання, педагогічної майстерності та любові до дитини.

У психолого-педагогічній літературі представлені різні *класифікації типологій неблагополучних сімей*. Так, І.Зверева, Л. Коваль та ін. до неблагополучних сімей відносять:

- сім'ї, в яких батьки зловживають алкоголем, мають аморальний спосіб життя, припускаються різних видів правопорушень;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем їх членів;
- сім'ї зі стійкими конфліктами у стосунках між їх членами;
- неповні сім'ї;
- зовнішньо благополучні сім'ї, які мають суттєві помилки у вихованні дітей через низьку педагогічну культуру батьків [9].

На негативний емоційно-психологічний клімат родини впливають: споживацький характер, невідповідність морально-етичних принципів сім'ї суспільним нормам, відсутність єдиної лінії виховання, нерациональна поведінка в сімейних конфліктних ситуаціях, негативізм стосунків у житті. Тому діти в таких умовах, демонструють негативне ставлення до родини, відсутність потреби спілкуватися з батьками, конфліктність, негативізм, низька самооцінка [10].

Учені (М.Буянов, І.Трубавіна) вказують на специфічний характер сімейного неблагополуччя. Проаналізуємо його через типологію неблагополучних сімей.

Неповна сім'я викликає особливе занепокоєння, оскільки зростає кількість розлучень, а відповідно, кількість дітей без повноцінного виховання і матеріального забезпечення. У неповних сім'ях здебільшого виростають "важкі" діти.

Причини виникнення неповних сімей: розлучення, смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування когось з них у місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина. Виховання дітей у таких сім'ях має низку проблем, насамперед пов'язані зі стилем спілкування, оскільки втрачаються врівноваженість, доброзичливість; виникають дратівливість, емоційна байдужість.

Конфліктні сім'ї унаслідок відсутності у взаємовідносинах між батьками взаєморозуміння, щирості, моральності, зумовлюють грубість, взаємні докори та погрози, стійке незадоволення, що призводять до сімейної кризи. Найбільш серйозною проблемою в таких сім'ях є нервово-психічні порушення, що викликають у дітей. Формуються різні дефекти характеру: підвищена збудливість, страх, невпевненість у собі, що компенсується самоствердженням у вуличних компаніях, різних поведінкових девіаціях.

Сім'ї, де батьки зловживають алкоголем батьків описані в педагогічній теорії і практиці. Вони *акумулюють у собі всі негативні якості неблагополучних сімей*. Дитина в такій сім'ї народжується слабкою, хворобливою, з нервово-психічними проблемами, зростає без турботи з боку батьків, без гідної опіки, уваги.

Останнім часом поширюється тип неблагополучної сім'ї, для якої є характерним *низький морально-культурний рівень розвитку батьків*. Унаслідок духовної обмеженості, така сім'я віддаляється від життя

суспільства. Батьки не здатні створити для дитині сприятливі умови формування і розвитку, що ускладнює її соціалізацію.

Науковці визначають *ситуації, які сприяють виникненню відхилень у поведінці дітей*, а саме: відсутність свідомого виховного впливу на дитину; високий рівень пригнічення і насильства у вихованні; перебільшення з егоїстичних поглядів самостійності дитини; хаотичність у вихованні внаслідок неузгодженості між батьками [9; 10].

Дослідники (Т.Жаровцева, В.Приходько) пропонують *чотири типи неблагополучних сімей, що сприяють появі "важких" дітей*:

1) *сім'ї з недостатніми виховними ресурсами*. До них належать зруйновані або неповні сім'ї. Ці сім'ї самі по собі не формують "важких" дітей. Відомо багато випадків, коли в таких сім'ях виростили морально досконалі люди. Але все ж таки ці сім'ї створюють несприятливе середовище для виховання молоді;

2) *конфліктні сім'ї, де один з батьків не схвалює поведінки іншого*. У таких сім'ях діти часто поводяться опозиційно, інколи конфліктно-демонстративно. Старші протестують проти існуючого конфлікту, стають на бік одного з батьків;

3) *морально неблагополучні сім'ї*. Серед членів такої сім'ї спостерігаються розбіжності у світогляді та принципах організації сім'ї, бажання досягти своєї мети незважаючи на інтереси інших, використання чужої праці, прагнення підкорити своїй волі іншого;

4) *педагогічно некомпетентні сім'ї*. У таких сім'ях надумані або застарілі уявлення про дитину замінюють реальну картину її розвитку [12; 29; 61].

І.Козубовська вважає ознаками неблагополуччя сім'ї *несприятливі умови виховання дітей* і виділяє на підставі цього критерію таку класифікацію неблагополучних сімей:

- соціально-демографічні (неповні, багатодітні, батьки розлучаються);
- матеріально-побутові (малозабезпечені, безробітні);
- медико-соціальні (батьки-інваліди, алкоголіки, наркомани, психічно хворі);
- психологічні й соціально-педагогічні (тривожний клімат у сім'ї, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна некомпетентність батьків);
- соціально-правові (криміногенний спосіб життя батьків, раніше суджені) [7; 32].

Причиною появи "важких" дітей визначають сімейні травми і конфлікти в сім'ї, недостатню любов батьків, смерть одного з них, батьківську жорстокість або просто непослідовність у вихованні, перебування в дитячому будинку [32]. Учений визначає й інші фактори, що негативно впливають на дитину. Такими є жорстокі обмеження та гіперопіка з боку батьків. Появі "важких" дітей сприяє відсутність взаєморозуміння між членами сім'ї, емоційні та інші психічні розлади між батьками, асоціальна поведінка одного або обох батьків, зруйновані або відсутні зв'язки між членами сім'ї різних поколінь.

5) Особливу групу неблагополучних сімей, на думку вчених, становлять сім'ї, які виглядають цілком благополучно, але припускаються серйозних помилок у сімейному вихованні, а саме: відсутність вимог до дитини; безконтрольність з боку батьків за поведінкою дитини; надмірна батьківська любов, надмірна суворість виховання; відсутність урахування вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини [9; 29; 45].

Науковці розподіляють неблагополучні сім'ї на три групи:

- 1) *превентивні* – сім'ї, в яких проблеми мають незначний прояв і знаходяться на початковій стадії розвитку неблагополуччя;
- 2) сім'ї, в яких соціальні та інші суперечності *загострюють взаємовідносини членів сім'ї один з одним та довколишніми до критичного рівня;*

3) сім'ї, які втратили всіляку життєву перспективу, інертні стосовно своєї долі та долі своїх дітей [30].

В.Приходько, пропонує таку класифікацію неблагополучних сімей: за кількістю батьків – повна; неповна; опікунська; приймальня; сім'я, в якій усиновили дитину; за кількістю дітей – малодітна, багатодітна, бездітна; за матеріальним благополуччям – малозабезпечена, середньозабезпечена, добре забезпечена; за проблемами батьків – сім'я алкоголіків, наркоманів, безробітна, криміногенна, позбавлена батьківських прав, соціально дезадаптована, педагогічно послаблена. [32].

Таким чином, сім'я – це складне соціально-педагогічне явище, що має інтегровану структуру й відрізняється певними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сім'ї відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають індивідуальний характер і залежить від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна). Під неблагополучною сім'єю розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції та яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства.

1.3. Чинники порушень міжособистісного спілкування у неблагополучній сім'ї та їх вплив на виникнення негативної поведінки у дітей

До кола дослідження проблеми сімейних взаємин варто віднести психологічні, соціологічні, педагогічні погляди багатьох учених. Науковцями доведено, що в етіології різноманітних психологічних розладів дітей відіграють роль порушення життєдіяльності сім'ї (сімейної комунікації, системи сімейних ролей, механізмів сімейної інтеграції тощо).

Сімейне спілкування – це різнобічне задоволення потреби людини в людині. Світосприйняття, емоційне благополуччя і самопочуття, настрої, працездатність багато в чому залежать від того, як спілкуються в домашніх умовах члени сім'ї. [29]. Проте "*сімейне спілкування*" – поняття неоднозначне, воно поєднує в собі певні компоненти: "міжособистісне спілкування", "міжособистісна комунікація" і "міжособистісна взаємодія".

Науковці відзначають *важливість комунікації у внутрішньосімейній взаємодії та вказує шляхи її поліпшення*. Вона виходить з того, що люди повинні спілкуватись ясно і вільно. Сім'ї з порушеними відносинами не можуть самостійно вирішувати суперечності, що виникають у їхньому житті. У результаті тривалого наявного конфлікту в сім'ї у її членів спостерігається зниження соціальної і психологічної адаптації, відсутність здатності до спільної діяльності (зокрема нездатність батьків до узгодженості в питаннях виховання дітей).

На думку переважної більшості вчених, дисгармонія в подружніх стосунках створює несприятливе тло для емоційного розвитку дитини і може стати джерелом виникнення патологічних явищ у розвитку та становленні особистості дитини. Проблема взаєморозуміння, спілкування в сім'ї між подружжям, батьками і дітьми завжди розглядалася як одна з найважливіших передумов стабільності сім'ї і повноцінного сімейного виховання дітей.

Тож порушення норм у сфері міжособистісних взаємин у сім'ї – основна причина відхилень у психіці і поведінці дітей і підлітків. Суть цих причин, на думку багатьох психологів і педагогів, полягає передусім у *некоректному ставленні батьків до дітей, їхній неправильній поведінці у спілкуванні з дітьми*. Це означає, що спілкування проходить:

- без урахування вікових та індивідуальних станів нервово-психічної конституції дитини, дефіциту її нервово-психічної витривалості;
- без урахування органічних вікових потреб дітей у нормальному відпочинку, вільному русі й іграх, емоційному комфорті;

- без поваги до особистості дитини, тобто в принижуючих і образливих формах поводження старших з молодшими;

- без дотримання старшими, батьками, членами сім'ї всіх тих норм поведінки, дотримання яких вимагається від молодших.

До причин порушення міжособистісних комунікацій можна віднести й виокремленні в дослідженнях І. Сіданіч форми залежності поведінки дітей у сім'ї. Серед них такі:

- *"Пошук негативної уваги"* – привертання уваги за допомогою сварок, непокори вказівкам і вимогам батьків, прояв агресії. Ця форма поведінки дитини виникає коли суттєво зменшується увага до дитини з боку батьків.

- *"Пошук постійного підтвердження"* – вибачення, прохання, обіцянки, пошук захисту, розради чи допомоги з боку батьків. Ця форма залежної поведінки пов'язана з високими з боку обох батьків вимогами до дитини.

- *"Пошук позитивної уваги"* – пошук схвалення від навколишніх. Ця форма залежної поведінки формується, якщо батьки не проявляє схвалення поведінки дитини.

- *"Перебування поряд"* – постійна присутність дитини біля іншої дитини чи групи дітей або дорослих. Така форма поведінки виникає за відсутності обмежувальних вимог і незначного очікування батьків зрілої поведінки дитини.

- *"Дотик і утримання"* – обіймання, дотик, утримання інших дитиною; така форма залежної поведінки виникає, якщо батьки не виявляють тривожності й вимогливості, спостерігається атмосфера інфантилізації [35].

Причини порушення міжособистісного спілкування дуже різні. Особливий інтерес для психологів і педагогів мають такі *групи причин*, виділені Е. Ейдемільлером.

1. *Відхилення характеру і психопатії самих батьків* призводять до певних порушень у вихованні. При хиткій акцентуації характеру батьки частіше схильні спілкуватися з дітьми зі зниженим рівнем вимог до них і, навпаки, зайва акцентуація батьків обумовлює жорстокий стиль виховання, домінування. Істероїдна акцентуація в батьків призводить до суперечливого стилю спілкування з дітьми: демонстративна турбота і любов до дитини при свідках й емоційне відкидання за їхньої відсутності. У цих випадках необхідно виявити відхилення характеру батьків, переконатися, що саме воно відіграє вирішальну роль у виникненні порушень у сімейному спілкуванні.

2. *Особистісні проблеми батьків, розв'язувані за рахунок дітей.* У цьому випадку в основі порушень спілкування лежить певна, частіше неусвідомлювана, потреба (потреба в лідерстві, увазі, любові). Саме її батьки й намагаються задовольнити у процесі спілкування з дитиною. Тому в цьому випадку важливо насамперед з'ясувати особисту проблему батьків, допомогти їм усвідомити її, зняти дію захисних механізмів, що перешкоджають такому усвідомленню [47].

Таким чином, міжособистісні комунікативні проблеми розглядаються як один з механізмів розвитку порушень спілкування в сім'ї, що призводить до виникнення соціально-психологічного дискомфорту її членів. Виникнення комунікативних проблем багато в чому зумовлене індивідуальними особливостями сприйняття та уявлення членів сім'ї один про одного. Дослідження індивідуальних комунікативних особливостей повинно здійснюватися в контексті сімейної структури, з урахуванням системи значущих відносин особистості. Тож дисгармонія сімейних відносин створює несприятливе тло для емоційного розвитку дитини і може стати джерелом виникнення патологічних станів та негативної поведінки у дітей.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Розглянувши питання формування негативної поведінки у дошкільників, виховання такої категорії дітей, можемо зробити наступні висновки:

Негативна поведінка у дошкільників – це інтегроване явище, що формується під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів. Сім'я серед них займає провідне місце.

У розуміння природи і чинників негативної поведінки у дітей важливо розмежовувати такі поняття, як "негативні прояви у поведінці", "негативна поведінка", "педагогічна занедбаність" і "важковиховуваність", "девіантна поведінка".

Науковці розглядають поняття *"негативні прояви у поведінці"* та *"негативна поведінка"* як дуже близькі і тотожні. Термін "негативна поведінка" доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початих етапах її формування. Термін "негативні прояви у поведінці" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки.

Серед великої кількості негативних проявів у поведінці дошкільників можна виокремити найбільш поширені: сором'язливість, агресивність, крадіжки, нечесність, обман, істерики, грубість, лінощі, неслухняність тощо.

Науковий інтерес до проблем неблагополучних сімей демонструють дослідники різних галузей соціальних, психолого-педагогічних наук. Поняття *"благополуччя"* і *"неблагополуччя"* відносні й повинні розглядатися лише з огляду на комфортності дитини в сім'ї.

Під *неблагополучною сім'єю* розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх

основних життєвих потреб, не виконує покладених на неї функцій, яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства.

Нормальне спілкування з дітьми стає адекватним лише тоді, коли в батьків виникають соціально-значущі мотиви сімейної взаємодії: почуття боргу, симпатія, любов до дитини, потреба реалізувати себе в дітях, продовжити себе. Проблема взаємопорозуміння, спілкування в сім'ї між батьками, батьків з дітьми завжди розглядалася як одна з найважливіших передумов стабільності сім'ї, повноцінного виховання дітей. Різні науковці по різному класифікують типи неправильного виховання в сім'ї, як можливий чинник виникнення негативних проявів у поведінці.

РОЗДІЛ II.

ВИВЧЕННЯ СТАНУ СОЦІАЛІЗОВАНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЩО ВИХОВУЮТЬСЯ У НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ СІМ'ЯХ

2.1. Критерії, показники та рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неблагополучних сім'ях

У нашому дослідженні *інтегральним критерієм* вивчення впливу сімейного неблагополуччя на виникнення негативної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, обрано *рівень соціалізованості старших дошкільників*. У теоретичному обґрунтуванні цього дослідницького кроку, ми спиралась на дослідження О.Запорожця, В.Котирло, О.Кононко. У розробці критеріїв та показників соціалізованості старших дошкільників послуговувались матеріалами дисертаційного дослідження К.Суятінової «Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків», оскільки неповна сім'я з одного боку – є однією з різновидів неблагополучної, з іншого – сім'ї, що розпадаються за особливостями міжособистісної взаємодії – конфліктні сім'ї. [38].

За визначенням науковців, *процес соціального розвитку дитини* – це складне явище, у ході якого відбувається засвоєння нею об'єктивно заданих норм людської спільноти. Процес соціалізації відбувається у взаємодії дитини із соціальними інститутами у процесі набуття знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки. Для дитини дошкільного віку таким головним соціальним інститутом є сім'я [35]

К.Суятінова *соціалізацію дітей у неблагополучних сім'ях* визначає як процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів неповної сім'ї, яка пов'язана з її структурною неповноцінністю, деформацією особистісного та емоційного розвитку

дитини, ускладненням процесу набуття соціального досвіду, що провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище та виникнення негативної поведінки. Науковець визначає *соціалізованість дитини дошкільного віку* як інтегративне особистісне утворення, яке визначається рівнем її суб'єктивної активності, соціально-емоційним ставленням до себе, членів родини та суспільного довкілля, моделями поведінки, особливостями різних соціальних позицій дитини у соціокультурному просторі [38]..

Науковець, у структурному плані соціалізованість дітей дошкільного віку, розглядає як системне утворення, що включає в себе такі три критерії: соціально-емоційний, соціально-комунікативний, соціально-діяльнісний (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

Критерії і показники соціалізації дітей у неблагополучних сім'ях

Критерії	Показники
Соціально-емоційний	<ul style="list-style-type: none"> – емоційні реакції та відгук на сімейне оточення; – особливості емоційного стану дитини; – особливості емоційних переживань дітей – рівень особистісних проявів дитини
Соціально-комунікативний	<ul style="list-style-type: none"> – соціальна активність; – ступінь сформованості сприйняття дитиною себе та партнерів для спілкування; – інтенсивність спілкування у сімейному оточенні
Соціально-діяльнісний	<ul style="list-style-type: none"> – сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей; – самооцінка взаємодії з дітьми та дорослими; – адекватність форм співпраці і взаємодії в різних ситуаціях

Підставою для вибору *соціально-емоційного критерію* було врахування того, що емоційна сфера дитини є провідною сферою її психічного розвитку в період дошкільного дитинства (О. Запорожець, В. Котирло, О. Кононко). Загальновідомо, що ставлення до різних подій і фактів життєдіяльності дитини має суб'єктивний характер і проявляється, насамперед, в емоціях і почуттях. Емоційне життя особистості – це сукупність емоційних станів, які переживаються нею. Різноманітні переживання дитини, у яких виявляється її ставлення до того, що відбувається навкруги, відображаються в її емоціях і почуттях. Найчастіше переживання викликані тими об'єктами, які набувають для дитини певного життєвого значення, стають для неї цінними, оскільки сприяють або перешкоджають задоволенню різних її потреб [23].

Вибір *соціально-комунікативного критерію* зумовлений тим, що саме стосунки стають тим фундаментом, на якому будується подальший розвиток особистості дитини. Адже від того, як складуться стосунки дитини у її первинних колективах, – у сім'ї, у групі дошкільного закладу і класі початкової школи – багато в чому залежить її особистісний та соціально-емоційний розвиток. Психологи вказують на наявні проблеми у сфері спілкування дітей та недостатній розвиток їхньої морально-емоційної сфери, що обумовлюється надмірною інтелектуалізацією виховання, технологізацією життя сучасної людини. Тож для соціалізації дитини дошкільного віку важливо набути досвіду спілкування, що характеризується вмінням знаходити ефективні форми співробітництва з дітьми та дорослими.

Соціально-діяльнісний критерій був обраний з огляду на те, що позитивні емоції, які виступають рушійною силою особистості, та отримані знання знаходять вияв у поведінці дитини. Саме цей критерій дозволяє скласти уявлення про соціалізованість дитини, сформованість у неї відповідних умінь та навичок життєдіяльності у соціальному середовищі, актуалізацію соціального досвіду в соціально-значущій діяльності, адекватність поведінки соціальним нормам.

На основі зазначених критеріїв та показників було визначено *три рівні соціалізованості дітей дошкільного віку, що виховуються у неблагополучних сім'ях: достатній, середній і низький*. Схарактеризуємо кожен із них.

Достатній рівень соціалізованості дошкільника характеризується стійким позитивним емоційним станом; життєрадісним світосприйняттям, високим рівнем емоційного відгуку, що сприяє розвитку комунікативних здібностей; низьким рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, відсутністю тривожності; проявами соціальної активності високого ступеня; достатнім ступенем сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню; прагненням до інтенсивного спілкування у сімейному та дитячому оточенні, сформованими уявленнями про сімейні зв'язки та розподіл сімейних ролей; адекватною самооцінкою, сформованими соціальними нормами поведінки, адекватними формами взаємодії та умінням налагоджувати співпрацю і взаємодію в різних ситуаціях.

Середній рівень соціалізованості дошкільника характеризується нестійким емоційним станом; високою емоційною вразливістю, неупевненістю у собі; невисоким рівнем емоційного відгуку, необхідністю надання допомоги у розвитку комунікативних здібностей; підвищеним рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, наявністю тривожності; проявами соціальної активності середнього ступеня; не завжди адекватним сприйняттям дитиною себе та партнерів по спілкуванню; вибіркоvim ініціюванням взаємодії з дорослими та дітьми; прагненням до спілкування у сімейному оточенні, але уникненням взаємодії з дітьми й дорослими; характерний вияв як позитивних, так і негативних форм поведінки, несформовані уявлення про сімейні зв'язки та вузький репертуар соціальних ролей, які відображають функції членів сім'ї; адекватною самооцінкою, не завжди адекватними проявами взаєморозуміння та взаємопізнання у різних ситуаціях взаємодії.

Низький рівень соціалізованості дошкільника характеризується емоційно негативним станом; песимістичним світосприйняттям, емоційною залежністю, відчуженістю, зниженим емоційним тонутом, меншовартісністю, невпевненістю у собі, зосередженістю на своїх недоліках, що не сприяє розвитку комунікативних здібностей; станом гострої тривоги і високої емоційної напруги, депресивними та астеничними проявами, вегетативними розладами, порушеннями сну; у таких дітей активність має егоїстичну, індивідуалістичну спрямованість, яка виражається у маніпулюванні дорослими; не завжди адекватне сприйняття себе та довкілля, вони важко налагоджують контакти з педагогом та однолітками, не знаходять партнерів по спілкуванню; для них характерна конфліктність у поведінці, труднощі у спілкуванні, неспроможність знайти вихід із найпростішої ситуації. Дотримуються загальноприйнятих норм правил поведінки лише за умови контролю з боку дорослих, не керуються ними у власній поведінці в соціумі. Вимагають уваги, піклування, співчуття та захисту з боку дорослих, сприяння підвищенню впевненості у собі, формування позитивного ставлення до свого Я, навчання нормам поведінки та формування навичок емоційної культури.

Таким чином, нами визначені критерії і показники соціалізованості дітей дошкільного віку в неблагополучних сім'ях. Докладно результати сформованості рівнів соціалізованості дітей дошкільного віку в неблагополучних сім'ях буде подано у наступному підрозділі роботи.

2.2. Практичне вивчення рівнів соціалізованості дітей старшого дошкільного віку з неблагополучних сімей

Метою першого етапу педагогічного експерименту стало дослідження стану процесу соціалізації старших дошкільників з неблагополучних сімей.

Дослідження здійснювалось за *напрями, в межах яких висувалось відповідне дослідницьке завдання:*

– провести опитування групи експертів, вивчити специфіку їхньої педагогічної діяльності та виявити оцінку експертами соціалізації дітей старшого дошкільного віку;

– провести анкетування батьків дітей старшого дошкільного віку і з'ясувати наявність труднощів, з якими зустрічаються вони та їхні діти у процесі їхньої соціалізації в умовах благополучної та неблагополучної сімей;

– на основі розроблених критеріїв і показників за допомогою підібраних методик виявити рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку.

Задля розв'язання висунутих завдань та реалізації запланованої дослідницької роботи, нами обраний ЗДО, де буде відбуватись дослідження. Це заклад дошкільної освіти N 3 "Берізка", м. Бахмач, Чернігівської області. До експерименту задіяні діти старшої групи в кількості 15 осіб, з них – 5 осіб виховуються у неблагополучних сім'ях. 15 батьків старших дошкільників. 14 вихователів, що працюють у ЗДО «Берізка».

Для розв'язання завдань першого напряму констатувального експерименту, було проведено опитування експертів, які є обізнаними з проблемами дітей дошкільного віку, що виховуються у неблагополучних сім'ях, а саме: *вихователів та психолога закладу дошкільної освіти N 3 "Берізка"*. Для проведення опитування у групі експертів було розроблено бланк опитування експертів, питання якого було зорієнтовано на виявлення думки спеціалістів щодо особливостей соціального статусу неблагополучних сімей, а також характеру впливу такої сім'ї на психоемоційне та соціально-моральне самопочуття дитини-дошкільника та її поведінку.

Групі респондентів (20 вихователів) було запропоновано анкету (зразок анкети подано в додатку А), що складалася з блоків питань.

Запитання першого блоку були спрямовані на виявлення їхньої думки про *соціальну ситуацію розвитку старшого дошкільника у неблагополучній сім'ї*, які їм доводиться вирішувати самостійно; запитання другого блоку дозволили отримати інформацію *про причини і наслідки сімейного неблагополуччя та його впливу на дітей старшого дошкільного віку*; третій блок запитань був присвячений з'ясуванню точок зору батьків старших дошкільників *на роботу вихователів, практичних психологів та соціальних педагогів дошкільних закладів*.

Найбільш вираженими проблемами у неблагополучних сім'ях, на думку експертів, є такі: суперечка про участь у її вихованні, підірвана довіра дитини до батьків, проблеми стосунків дитини з іншими членами родини, ускладнення сімейних та родинних зв'язків через комунікативні та матеріальні проблеми.

Батькам з неблагополучних сімей необхідна допомога матеріальна (56 % респондентів), соціально-педагогічна (23 %) та психолого-педагогічна (32 %), а також – соціально-правова (13 %) і соціально-медична (12 %).

Результати анкетування дозволяють стверджувати, що превентивні заходи не ефективні через труднощі у своєчасному виявленні проблемної ситуації – на ранніх її етапах. Серед спеціалістів, до яких могли б звернутися, *психологів* назвали відповідно 24,5 % респондентів, а найбільшу кількість відповідей віддали вихователям дітей дошкільного віку – 35,5 %.

Таким чином, можна зробити висновок, що як батькам, так і їхнім дітям у ситуації сімейного неблагополуччя, потрібна ефективна соціально-педагогічна допомога фахівців.

Наступне завдання констатувального експерименту передбачало виявлення рівнів соціалізованості дітей дошкільного віку на основі розроблених критеріїв і показників за допомогою підібраних методик.

Задля цього спочатку з'ясовували рівень сформованості кожного критерію соціалізації (соціально-емоційного, соціально-комунікативного, соціально-діяльнісного), а потім визначали загальний рівень соціалізованості дітей. З цією метою до кожного критерію соціалізації відповідно до її показників було обрано адекватні завдання, що пропонувалися дітям з благополучних та неблагополучних сімей. Вибірка таких дітей наступна: групу ЗДО відвідує 15 дітей, з них -5 з неблагополучних родин. Опишемо пропоновані завдання і результати їх виконання за кожним критерієм соціалізації (таблиця 2.2.).

Таблиця 2.2.

Методика вивчення сформованості соціалізованості старших дошкільників з неблагополучних сімей

Критерії соціалізованості	Показники виявлення	Методики визначення
Соціально-емоційний	Емоційні реакції та відгук на сімейне оточення	Методика «Моя сім'я» (модифікація методики «Кінестетичний малюнок сім'ї»)
	Особливості емоційного стану дитини	Опитувальний аркуш Н. Артюхіної, А. Щетініної
Соціально-комунікативний	Соціальна активність дитини	Спостереження за активністю дитини
	Інтенсивність спілкування у сімейному оточенні	Методика «Різнокольорові будиночки»;
Соціально-діяльнісний	Сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей	Гра «Моя сім'я»;
	Адекватність форм спілкування і співпраці в різних ситуаціях	Завдання «Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?»

Подаємо результати виконання завдань старшими дошкільниками із неблагополучних сімей за кожним критерієм соціалізації.

Емоційні реакції та відгук на сімейне оточення діагностували за дитячими малюнками за методикою «Моя сім'я» (модифікація методики

«Кінестетичний малюнок сім'ї»), яка складається з двох частин: малювання дитиною своєї сім'ї і бесіди, яку проводив експериментатор після малювання з дитиною (Додаток).

Отже, порівняльний аналіз дитячих малюнків за усіма обраними показниками засвідчив, що дітям із неблагополучних сімей властива менш сприятлива картина емоційно-особистісної сфери, ніж у їхніх однолітків з благополучних сімей. Особливо критичною є ситуація в неповних сім'ях, де одинока мама виховує хлопчиків – для них характерний знижений емоційний тонус, наявність труднощів у спілкуванні з однолітками та дорослими, почуття самотності та відторгнення, негативні самовідчуття. Такі факти можна пояснити тим, що одинока мати, намагаючись замінити дитині батька, бере на себе чоловічі функції, виявляє строгість, вимогливість та використовує жорсткі стратегії виховання. Відповідно, хлопчик відчуває дефіцит материнської любові, терпимості, емпатійності, теплоти, які, як відомо, у дошкільному дитинстві є головною умовою формування почуття впевненості дитини в собі, довіри до світу, до людей, до самого себе, і загального позитивного самовідчуття. Тому хлопчики з сімей розлучених батьків є проблемною групою, яка потребує особливої уваги не лише батьків, але й вихователів, психологів та соціальних педагогів щодо забезпечення їхнього соціально-психічного здоров'я та профілактики девіантної поведінки, а у подальшому й батьківства.

Особливості емоційного стану дитини – діагностували за опитувальним аркушем Н. Артюхіної, А. Щетиніної [див. додаток Б].

Результати виконаного завдання № 2 щодо виявлення емоційного стану дитини, виявлено *відносно емоційне благополуччя у 37 % дітей*. У таких дітей спостерігалася спокійна поведінка, адаптація до нових умов проходила з певними труднощами, зрідка спостерігалися прояви деструктивної агресії, в окремих випадках вони співчували героям казок. Такі діти спілкувалися досить невпевнено, обираючи для спілкування вузьке коло знайомих людей, стримано поводити себе з вихователями, подекуди боялися безпечних

предметів та виявляли надмірну обережність, тривожність, іноді вередували. У них проявлялися характерні окремі вегетативні прояви (поганий сон і апетит).

Для решти дітей – 29 %, *характерне їхнє емоційне неблагополуччя*. Діти, які ввійшли до цієї категорії, важко адаптувалися до нових умов, були похмурі, часто проявляли несоціалізовану агресію, поводитися замкнено, усамітнено, не спілкувалися з дітьми, не виявляли співчуття до однолітків, героїв казок, з вихователями почувалися скуто і пасивно, часто боялися безпечних предметів, вередували, виявляли надмірну обережність, реагування на стрес супроводжувалося вегетативними проявами (енурез, скутість рухів тощо).

У дітей, 16 % загальний *емоційний стан був пригнічений, негативні емоції значно глибші, агресивні форми поведінки межували з руйнівними діями* (кусалися, билися, жорстоко поводитися з іграшками тощо), проявляли негативні емоції у неадекватних ситуаціях, не спілкувалися з дітьми та вихователями, вередували, проявляли впертість, непослух, чинили опір діям дорослого.

За даними опитувальника для вихователів, 70,73 % експертів вказали, що діти розповідають про свої почуття, які пов'язані з стосунками між членами неблагополучної сім'ї. 29,26 % педагогів підкреслили, що старші дошкільники просять поради щодо можливих варіантів поведінки. 78,05 % педагогів (за даними опитувальника) та 46 % значущих рідних (за даними опитувальника для батьків) зазначили, що діти висловлюють побажання мати конструктивні стосунки в сім'ї. Ці факти вказують на потребу дітей вивільнитися від деструктивних переживань та прагнення знайти вихід із психотравмуючої ситуації.

Отже, порівняння отриманих даних дозволило стверджувати, що для дітей із неблагополучних сімей, порівняно з дітьми із благополучними

сім'ями, притаманними є: *емоційна вразливість; тривожність (стурбованість); боязкість (беззахисність, підвищене відчуття небезпеки); невпевненість у собі (недооцінювання себе, схильність до почуття провини, надмірна залежність, відчуття «не такий, як усі»); порушення сну.* Виявлено наявність у дітей почуття власної провини за конфліктні стосунки в родині, яке виникає через відсутність пояснень з боку дорослих щодо їх причин. Закономірним наслідком відсутності емоційного визнання і розуміння з боку матері стає наростання психічної напруги у дітей і поява у них невротичних і поведінкових порушень.

Другий критерій соціалізованості – соціально-комунікативний – розкривався через такі показники: *соціальна активність, інтенсивність спілкування у сімейному та дитячому оточенні.*

Показник – *соціальна активність* – вивчався через успішність соціальних дій дитини у стосунках з довірливим за наявними проявами активності. Задля її діагностування було використано метод спостереження за особливостями поведінки дитини в різних ситуаціях: в іграх, на заняттях, у спілкуванні з дорослими ми виділили такі групи дітей.

Серед дітей із неблагополучних сімей старших дошкільників з *низьким ступенем* виявлення активності було зафіксовано 33 %. Ці діти ніколи не виявляли підвищеної рухливості, взаємодіяли тільки зі значущими дорослими, не включаючись у взаємодію з однолітками, відмовлялися від спілкування та участі в іграх, надаючи перевагу спостереженням з боку, недостатньо виявляли жвавий інтерес до усього нового, рідко перебували у гарному настрої, постійно намагалися усамітнитися, при намаганні дорослих залучити до діяльності чинили опір, виявляли впертість, хлопчики демонстрували різкий негативізм, впертість, подекуди – агресивність, дівчатка – сльозливість та роздратованість.

Дітей із *середнім ступенем* виявлення активності було зафіксовано 25,5 %. Ці діти виявляли недостатню рухливість, взаємодіяли тільки зі значущими дорослими, рідко включалися у взаємодію з однолітками, часто відмовлялися від участі в іграх, а якщо і гралися, не виявляли активності, погоджуючись на другорядні ролі, виявляли інтерес до нового лише за умови додаткових стимулів, які йшли від дорослого, включалися у діяльність при залученні дорослим, поводити себе спокійно, часто прагнули усамітнитися, спілкувалися тихою, невиразною, неголосною мовою.

Дітей із *достатнім ступенем* виявлення активності було зафіксовано 13 %. Ці діти часто виявляли високу рухливість, готовність до взаємодії з дорослими, відносно легко включалися у взаємодію з однолітками, рідко відмовлялися від участі в іграх, в окремих випадках погоджувалися на другорядні ролі у грі, виявляли вибіркового інтерес до нового, були активними, включалися у цікаві для них види діяльності, виявляли агресію в разі відстоювання власних інтересів, поводити себе відносно спокійно, подекуди прагнули усамітнитися, часто вирізнялися швидким голосним мовленням та експресивною мімікою.

Як бачимо, *більшість старших дошкільників із неблагополучних сімей перебували на низькому та середньому рівні соціальної активності*. Отже, багаторазові спеціальні спостереження за особливостями поведінки дітей неблагополучних сімей у різних ситуаціях показали, що сімейне неблагополуччя неминуче позначається на соціально-особистісній сфері дитини і її переживання змінюється в діапазоні від в'ялої депресії, апатії до різкого негативізму і агресії.

Інтенсивність спілкування у сімейному та дитячому товаристві – діагностувався через виявлення у дітей особливостей емоційного ставлення до себе, значущих дорослих та однолітків. Задля цього використовували методику «Різнокольорові будиночки», що дозволило з'ясувати вибірковість дитини у контактах з дорослими та однолітками.

Методику проводили з дітьми із різних типів сімей: благополучних та неблагополучних – і з'ясували, що більшість дітей із благополучних сімей обрали для себе центральний будиночок. Ці діти відчували позитивне ставлення до себе з боку сім'ї; зазвичай, вони вказували на велику дружну сім'ю, де наявний будиночок для не тільки для мами і тата, але й для бабусі, тьоті та інших родичів, для яких не вистачило будиночків. Вибір дитиною центрального будиночка засвідчує, що батьки вибудовують з нею партнерські стосунки, дозволяють дитині висловити свою думку, рахуються з її бажаннями, інтересами, проводять спільне дозвілля.

Натомість, діти із неблагополучних сімей не вибирали для себе центральних будиночків, що свідчить про їхню низьку самооцінку, тривожність, замкненість, яскраво виражену залежність від матері. Окремі діти говорили про себе: «Мама говорить, що я нічого не вмію», «Мама говорить, що я не слухаюся її» тощо. Ці діти завжди дуже емоційно невірноважено реагували на зміну у звичній для них ситуації. Отже, результати діагностування показали, що для більшості дітей із повних сімей високий ступінь сприйняття себе узгоджується з доброзичливістю до людей, які їх оточують, та певною активністю у спілкуванні з дорослими та однолітками. Вибір дітьми цієї групи центрального будиночка для себе завідує демократичність стосунків у родині та настанови на взаємодію і співпрацю, які характерні для таких батьків у стосунках з дітьми, на надання батьками дитині можливостей вибору, права на власну думку, спілкування з нею на рівних, урахування її бажань та інтересів, участь батьків у справах дітей, спільну працю і проведення дозвілля.

Третій критерій соціалізованості – *соціально-діяльнісний* – розкривався через показники: сформовані уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей; самооцінку взаємодії з дітьми та дорослими; адекватність форм співпраці і взаємодії в різних ситуаціях.

Ступінь сформованості уявлень дітей про сімейні зв'язки та про розподіл сімейних ролей та батьківських функції діагностували через спостереження за іграми дітей у сім'ї. Дітям старшого дошкільного віку пропонували відтворити в ігровій формі внутрісімейну побутову взаємодію членів родини та їхнє функціонування у домашніх ситуаціях у грі «Моя сім'я».

Дані, які отримали під спостережень за іграми в сім'ю, показали якісні відмінності ігор дітей із благополучних і неблагополучних сімей. Зокрема, діти з другої групи сімей самі не вибирали сімейний сюжет, а при розподілі ролей ляльки виконували роль однолітків, сестер, братів, і навіть якщо ляльці відводили роль мами, то її поведінка, яка розігрувалася дитиною, не була схожа на материнську..

Адекватність форм взаємодії дітей у різних (у тому числі і конфліктних) ситуаціях діагностували при виконанні завдання на вибір завдання «Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?».

Завдання «Як би ти вчинив у конфліктній ситуації?». *Варіанти вирішення конфлікту*: уникнення загострення конфлікту, вплив словом, вплив силою, скарга дорослому, невирішений конфлікт.

Виявлено, що порушення поведінки – агресивність, конфліктність, неслухняність – притаманні дітям дошкільного віку, проте агресивні прояви (вербальна, фізична агресії, ворожість, роздратування) старших дошкільників, які проживають у неблагополучних сім'ях, варто розглядати як прийоми самозахисту від власних негативних почуттів (образи, провини, беззахисності, невпевненості, тривожності). На нашу думку, це підтверджує наше припущення про те, що вихованню та соціалізації таких дітей варто приділяти більше уваги для формування у них базових соціальних навичок, що не лише збагатить емоційний досвід, а й значно

пом'якшить або навіть повністю усуне відхилення у їхньому соціально-емоційному та особистісному розвитку.

На основі комплексної оцінки було визначено три рівні соціалізованості дітей із неблагополучних сімей. Узагальнені дані рівнів соціалізованості подаємо в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл дітей із неблагополучних сімей за рівнями соціалізованості (у %)

Рівні	Діти з неблагополучних сімей	
	ЕГ	
Достатній рівень	18,6 %	
Середній рівень	40,3 %	
Низький рівень	41,1 %	

Як засвідчують дані таблиці, до *достатнього рівня соціалізованості* зараховано 18,6 % дошкільників із неблагополучних сімей. Вони характеризуються стійким позитивним емоційним станом; життєрадісним світосприйняттям, високим рівнем емоційного відгуку, що сприяє розвитку комунікативних здібностей; низьким рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, відсутністю тривожності; проявами соціальної активності високого ступеня; достатнім ступенем сприйняття дитиною себе та партнерів по спілкуванню; прагненням до інтенсивного спілкування у сімейному та дитячому оточенні, сформованими уявленнями про сімейні зв'язки та розподіл сімейних ролей; адекватною самооцінкою, сформованими соціальними нормами поведінки, адекватними формами взаємодії та умінням налагоджувати співпрацю і взаємодію в різних ситуаціях.

Діти із із неблагополучних сімей, яких зараховано до *середнього рівня соціалізованості*, характеризуються нестійким емоційним станом; високою

емоційною вразливістю, невпевненістю у собі; невисоким рівнем емоційного відгуку, необхідністю надання допомоги у розвитку комунікативних здібностей; підвищеним рівнем проявів депресивного (сум, пригніченість), астеничного характеру, наявністю тривожності; проявами соціальної активності середнього ступеня; не завжди адекватним сприйняттям дитиною себе та партнерів по спілкуванню; вибіркоким ініціюванням взаємодії з дорослими та дітьми; прагненням до спілкування у сімейному оточенні, але уникненням взаємодії з дітьми й дорослими; характерний вияв як позитивних, так і негативних форм поведінки, несформовані уявлення про сімейні зв'язки та вузький репертуар соціальних ролей, які відображають функції членів сім'ї; адекватною самооцінкою, не завжди адекватними проявами взаєморозуміння та взаємопізнання у різних ситуаціях взаємодії. Таких дітей зафіксовано 40,3 %.

Низький рівень соціалізованості виявили діти із неблагополучних сімей, яким властиві емоційно негативний стан; песимістичне світосприйняття, емоційна залежність, відчуженість, знижений емоційний тонус, меншовагтисність, невпевненість у собі, зосередженість на своїх недоліках, що не сприяє розвитку комунікативних здібностей; стан гострої тривоги і високої емоційної напруги, депресивні та астеничні прояви, вегетативні розлади, порушення сну; у таких дітей активність мала егоїстичну, індивідуалістичну спрямованість, яка виражалася у маніпулюванні дорослими; не завжди адекватне сприйняття себе та довкілля, вони важко налагоджують контакти з педагогом та однолітками, не знаходять партнерів по спілкуванню; для них характерна конфліктність у поведінці, труднощі у спілкуванні, неспроможність знайти вихід із найпростішої ситуації. Дотримуються загальноприйнятих норм правил поведінки лише за умови контролю з боку дорослих, не керуються ними у власній поведінці в соціумі. Вимагають уваги, піклування, співчуття та захисту з боку дорослих, сприяння підвищенню впевненості в собі, формування позитивного

ставлення до свого Я, навчання нормам поведінки та формування навичок емоційної культури. Таких дітей 41,1 %.

Отримані результати дозволяють дійти висновку, що соціальна ситуація неблагополучної сім'ї, негативно впливає на становлення особистості старшого дошкільника та процес його соціалізації. Серед негативних наслідків такої ситуації можна відзначити гнів на батьків, фобії та страхи, підвищену тривожність, порушення ідентифікації, самотність, замкнутість, відчуженість, виникнення або загострення психосоматичних порушень, агресивні прояви (вербальна, фізична агресії, роздратування), моделі асоціальної поведінки, де важливу частину займає низька самооцінка, депресія та порушення стосунків з однолітками, вередливість та істеричність поведінки, безпричинна впертість і негативізм, емоційна нестійкість. Усі ці порушення серйозно ускладнюють процес соціалізації дитини, її взаємини з докільцями. Окрім того, на тлі таких порушень легко виникають вторинні особистісні відхилення, які обумовлюють виникнення і закріплення асоціальних форм поведінки і типів спілкування, деформацію особистості в цілому.

Таким чином, отримані дані засвідчили наявність достатнього, середнього і низького рівнів соціалізованості дошкільників із неблагополучних сімей, що дало змогу виявити форми, способи, методи компенсації негативного впливу негативною сімейною ситуацією через цілеспрямовану корекцію критеріїв соціалізованості та запровадження педагогічної підтримки соціалізації таких дітей дорослими з її реалізацією в навчально-виховному процесі дошкільного навчального закладу.

2.3. Рекомендована система роботи з педагогічної підтримки соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях

Упровадження системи роботи щодо педагогічної підтримки може бути спрямоване на вдосконалення процесу соціалізації старших дошкільників через взаємодію вихователів, практичного психолога, батьків та дітей старшого віку із неблагополучних сімей.

Реалізацію педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей здійснював *вихователь закладу дошкільної освіти*, який узгоджував діяльність усіх суб'єктів освітнього процесу та забезпечував взаємодію фахівців ЗДО, зокрема, психолога, батьків та дітей старшого віку із неблагополучних сімей.

Тому насамперед рекомендуємо роботу з вихователями в межах педагогічного *семінару на тему: «Соціалізація дітей із неблагополучних сімей»*, для підвищення їх професійної компетентності з проблеми, зокрема, особливостей соціалізації дітей, які проживають у неблагополучних сім'ях.

Семінар для вихователів можна будувати за принципом тренінгу, можна комбінувати лекційні й активні форми взаємодії (елементи тренінгу, дискусії, обмін досвідом, педагогічні читання, майстер-класи).

Вихователям можна запропонувати такі теми занять: *«Портрет дитини, яка проживає у неблагополучній сім'ї»*, *«Діти з неблагополучної сім'ї»* *«Соціалізація дітей із неблагополучних сімей: труднощі й відхилення»*, *«Спілкування з батьками з неблагополучних сімей»*. Такі заняття допоможуть активізувати позитивний соціальний досвід дітей з неблагополучних сімей, збагатити досвід корекції негативного ставлення дитини до дорослих і подолання негативних емоцій, викликаних конфліктом з батьками, виховати у дітей навички конструктивних стосунків із людьми

Варіанти завдань, які можуть бути запропоновані вихователям під час проведення семінару представлені у додатку. Наводимо окреме завдання для прикладу.

Завдання «Портрет дитини, яка проживає у неблагополучній сім'ї». Виконання завдання спрямоване на уточнення й узагальнення емоційно-психологічного стану дитини з неблагополучної сім'ї. Для виконання педагогам необхідно об'єднатися у підгрупи. Кожна підгрупа отримує картку «Портрет дитини, яка проживає у неблагополучній сім'ї». На ній перераховані емоційні особливості таких дітей, а також вказані ті, які не властиві їм. Учасники підгруп мають обрати ті риси, які, на їхній погляд, дійсно властиві таким дітям. Таким чином складається портрет дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї. Потім кожна підгрупа має зачитати складену характеристику, на основі цього здійснюється обговорення і створюється загальний портрет такого дошкільника із неблагополучної родини.

За результатами проведення семінару для вихователів, можна прогнозувати зростання їх готовності до забезпечення педагогічної підтримки дітей із неблагополучних сімей та реалізацію відповідних соціально-педагогічних умов, що сприяли б ефективній соціалізації таких дітей освітньому середовищі дошкільної установи.

На основі узагальнення наукових висновків А. Богуш, Н. Гавриш, С. Курінної, І. Рогальської, нами розроблені методичні рекомендації для вихователів ЗДО, зміст яких стосувався виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї, подолання нею негативних емоційних переживань.

Метою програми педагогічної підтримки дітей «*Мій гармонійний соціально-емоційний світ*» було забезпечення профілактики дисгармонійного соціального розвитку дітей і корекція несприятливих ліній розвитку їхньої емоційно-поведінкової сфери. Програма базувалася на циклі

розроблених корекційно-розвивальних занять, об'єднаних певною тематикою.

Рекомендована програма «*Мій гармонійний соціально-емоційний світ*» спрямована на підтримку дітей старшого дошкільного віку, які виховуються у неблагополучних сім'ях, а також профілактику порушень емоційно-поведінкової сфери.

Програма педагогічної підтримки процесу соціалізації дошкільників передбачала використання психогімнастики, арттерапії, казкотерапії, ігротерапії. У її розробці ми спирались на теоретичні висновки та практичні рекомендації вітчизняного науковця К.Суятінової, яка ґрунтовно дослідила близьку проблем [38].

У дошкільному віці частіше використовується малюнок терапія, казкотерапія, музична терапія, які є найбільш ефективними напрямками при роботі з емоційною сферою дітей. Ігрова діяльність і малювання є тими видами діяльності, які сприяють практичному освоєнню реального соціального простору: у символічних діях і заміщеннях дитина програвє колізії відносин людей, символічно ідентифікуючись і відокремлюючись від персонажів, яких вона вводить в ігрові та образотворчі сюжети [26].

Дослідники дитячого малюнка підкреслюють, що малюнок є свого роду розповіддю про те, що турбує дитину. Це образна форма розповіді, яку необхідно фахово прочитати. Малюнок – це дзеркало почуттів, і розвиненості особистості дитини. У своїх малюнках дитина зображує те, що є вираженням рівня її бачення багатьох проблем, її взаємини із собою, родиною і довколишнім світом [39].

Проективний малюнок допомагає отримати додаткову інформацію про проблеми дитини. Для проективного малюнка, якість виконання не має суттєвого значення, дитина малює на запропоновану тему. Можна використовувати вільні теми, коли дитина сама обрає, що буде малювати. Проективний малюнок допомагає дитині відобразити сприйняття різних

ситуацій, переживань, які часто не усвідомлюються та не можуть дитиною озвучуватися [39].

У роботі з дітьми радимо використовувати різноманітні матеріали *ігрової та образотворчої діяльності*, оскільки вони виступали засобом психологічного захисту у ситуації дистресу. Це пов'язане із здатністю дитини утримувати переживання, не виплескувати їх назовні у поведінку. Здатність дитини дистанціювати власні переживання розвивало їх вміння самоконтролю [29].

Терапія образотворчим мистецтвом може слугувати допоміжним методом разом із музичною, танцювальною терапією, пантомімою тощо. *Вона сприяє* вивільненню негативних станів, саморегуляції, самопізнання і подоланню деструктивних станів, позитивним змінам емоційних стосунків з оточенням [21, с. 71].

Терапевтичне вторгнення через «образотворчу поведінку», на думку В. Оржеховської, дає змогу: вилікувати або відновити адекватну «Я»-функцію. Через образи-символи допомогти дитині усвідомити власні переживання; пробудити креативність; реабілітуватися та адаптуватися до соціального життя [19].

Над значенням казок у психологічному аспекті наголошували Е. Фромм, К. Юнг, Є. Лісіна. У казці представлені приховані можливості вирішення складних ситуацій.

Казки допомагають дітям набути необхідних знань і навичок, навчають долати складні ситуації, використовуючи персонажів як модель для наслідування. Мовою казки можна розпочати розмову про щось досить складне для розуміння дитини. Діти люблять казки і не терплять нотацій, отже, за допомогою казки можна впливати на поведінку дитини, не викликаючи сильного спротиву з її боку [46, с. 66]. Одним із перших серед основних напрямів використання казки Н. Гавриш виділила соціалізаційний. Дослідниця вважає, що важливо спонукати дітей розглядати казковий сюжет

як соціальну ситуацію, орієнтування в якій дає змогу навчитися адекватно діяти в реальному житті. Для реалізації соціалізаційного напрямку особливого значення набувають такі форми роботи із дошкільниками, як бесіди за змістом казкових творів; звернення до власного досвіду дітей; розігрування проблемних ситуацій та уявних діалогів казкових персонажів; проведення полілогів; стимулювання ігрової діяльності на основі казкових творів [5].

Казкотерапія – один із видів арттерапії, що застосовувалася у роботі з дошкільниками, які мають емоційні та поведінкові проблеми. Казка допомагала дошкільникам розвинути емоційність, моральність, досягнути світ людських стосунків, розрізнати добро і зло. Дитина, ідентифікуючи себе з персонажем, набувала нового досвіду у вирішенні різних проблем, пошуках виходу з найскладніших ситуацій [46].

Ігрова терапія є методом психотерапевтичного впливу на дітей і дорослих з використанням гри. Діти природним шляхом розвивають свій емоційний світ і виражають його залежно від віку в активній, частково вербальній формі – грі. Гра народжується у внутрішньому житті дитини і головним чином виражає серйозні конфлікти і способи захисту.

На думку науковців, існують деякі особливості дитячої психіки, які роблять застосування ігрових методів найбільш вдалим для роботи з дітьми. Одна з особливостей полягає в тому, що діти в багатьох випадках відчують труднощі у вербальному описі своїх переживань. Невербальна експресія з використанням різноманітних предметів ігрової діяльності, а також конструктивних і пластичних матеріалів для них більш природна, що може бути у нагоді, якщо дитина також має певні мовні порушення. Окрім того, діти більш спонтанні і менш здатні до рефлексії своїх почуттів і дій, ніж дорослі. Їх переживання проявляються в ігровій діяльності безпосередніше, не проходячи «цензуру» свідомості [14; 20]. Гра для дитини – це одна із форм «самотерапії», завдяки ігровій ситуації дитина дозволяє собі випробувати різні способи поведінки. У грі дитина використовує символи, які замінюють

їй слова. Життєвий досвід дитини значно більший, ніж те, що вона може виразити словами, на відміну від дорослого. Тому дошкільник використовує гру, щоб виразити і асимілювати те, що переживає.

Психогімнастика – одна із форм психотерапії, при якій взаємодія полягає у руховій експресії, міміці, пантомімі. Вправи спрямовані на досягнення двох цілей: зменшення напруження і скорочення емоційної дистанції учасників групи, а також відпрацювання навичок виражати почуття, бажання, – свої та іншої людини [14; 20]. Ефект використання психогімнастики полягає в тому, що виконання невербальних завдань сприяє скороченню психологічної дистанції між учасниками, зменшенню напруги, зняттю страхів, розвитку чутливості, власної рухової активності та рухової активності інших дітей, формуванню та розвитку здатності виражати свої почуття.

Для надання педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях використовували форми індивідуальні (робота з конкретною дитиною) та групові (робота з невеликою групою дітей зі схожими проблемами).

Індивідуальна робота допомагала вирішити емоційні проблеми дитини, забезпечити зміну її ціннісних орієнтацій тощо. Основна роль в індивідуальній роботі має надаватися заснованому на довірі та повазі особистому контакту з дитиною, вмінню педагога поводити себе з нею тактовно і співчутливо.

Індивідуальна робота має спрямовуватись на формування якісно інших взаємин дитини з батьками, розуміння труднощів інших членів родини, на компенсацію членам сім'ї відсутнього досвіду позитивного ставлення до інших людей, якого бракує, зокрема, у неблагополучних сім'ях. Індивідуальна робота підтримувала позитивні якості особистості дитини, допомагала їй усвідомити свою індивідуальність, навчитися керувати своєю поведінкою, емоціями, адекватно оцінювати власні сильні та корегувати слабкі сторони. У

процесі терапії дитина набувала рішучості, самостійності, ініціативності, упевненості у собі, адекватності самооцінки, уміння концентрувати та переключати увагу, долати страхи та невпевненість під час спілкування, здатність відновлювати сили після напруження тощо.

Групова робота у взаємодії з індивідуальною буде збагачувати і додавати терапевтичного впливу, допомагати дитині дивитись на себе очима інших, корегувати власні негативні прояви поведінки. Ефективність групової роботи полягає в тому, що вона: допомагає дитині зрозуміти себе; підвищити самооцінку і зрозуміти власні потенційні можливості; засвоїти нові ролі; відреагувати на власні негативні емоції, зменшити їх інтенсивність; підвищує відповідальність дитини у власних діях та вчинках; посилити віру у себе.

Тому формами реалізації програми педагогічної підтримки було обрано як індивідуальну, так і групову. Індивідуальні заняття були спрямовані на роботу з індивідуальними переживаннями дітей старшого дошкільного віку, а групові – на забезпечення умов для навчання дітей в оволодінні новими формами поведінки у соціумі.

Під час індивідуальної та групової роботи, старшим дошкільникам пропонувався набір вправ та етюдів, спрямованих на вербалізацію думок щодо стосунків у родні, ставлення до себе та батьків; на усвідомлення подій у житті дитини у зв'язку із сімейним неблагополуччям; на розвиток розуміння, вираження й усвідомлення власних почуттів та почуттів інших людей; на розширення можливостей самопізнання і самовираження тощо.

Тож запропонована нами програма педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку «Мій гармонійний соціально-емоційний світ» була розроблена з метою зменшення негативних переживань та корекцію зовнішньої поведінки, зміну сприймання дитиною себе та інтерпретації нею довколишньої дійсності. Поєднання різних напрямів

дозволить оптимально реалізувати завдання програми педагогічної підтримки:

1) на рівні знань: усвідомити ситуації, які викликають тривогу, напруження, страх та інші негативні емоції; особливості своєї поведінки та емоційного реагування; розширити уявлення про те, як дитина сприймає себе, як її сприймають інші, як довколишнє середовище оцінює її поведінку, емоційне реагування; усвідомити власні мотиви, потреби, прагнення, особливості поведінки; особливості міжособистісної взаємодії, міжособистісних конфліктів та їх причини;

2) в емоційній сфері: отримати емоційну підтримку з боку групи та педагога-психолога; пережити ті почуття, які діти часто переживають у реальному житті, відтворити ті емоційні ситуації, які виникали і з якими дитина не змогла справитися самостійно; підвищити свободу вираження власних негативних і позитивних почуттів; навчитися розуміти та вербалізувати свої почуття та емоційні стани; модифікувати спосіб переживань, емоційного реагування, сприйняття себе і своїх відносин з іншими; відкоригувати свої стосунки.

3) у поведінці: розвинути гнучкість поведінки, здатність адекватно реагувати на різні життєві ситуації; сформувати навички вербальної та невербальної комунікації, толерантного ставлення до інших; подолати неадекватні форми поведінки; закріпити нові форми поведінки, зокрема, ті, які допоможуть соціалізуватися надалі; розвинути у дошкільників упевненість у собі, у своїх можливостях.

Таким чином, рекомендована система роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей, спрямована на вдосконалення процесу соціалізації старших дошкільників, підвищення рівня їхньої соціалізованості. Її реалізація може відбуватись у тісній співпраці вихователів дошкільних закладів, батьків та дітей, практичного психолога. Робота зі старшими дошкільниками може здійснюватись в межах

індивідуальних та групових зустрічей, спільної роботи з батьками. Просвітницька робота з вихователями може проходити під час семінару. Доцільними можуть бути методичні рекомендації щодо виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї. Робота з батьками може носити переважно індивідуальний характер і бути спрямованою на підвищення їх психолого-педагогічної обізнаності, розуміння емоційного стану власних дітей.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Аналіз психолого-педагогічних праць дозволив дійти висновку, що соціальні характеристики дітей, що проживають у неблагополучних сім'ях, засвідчують негативний характер його впливу на особистість дитини. Сімейне неблагополуччя звужує коло сімейного спілкування, обмежує можливості повноцінного функціонування сім'ї та неминуче впливає на соціалізацію дітей, неадекватне засвоєння ними статево-рольових стосунків і моделей поведінки.

Науковці виокремили два вектори негативних наслідків сімейного неблагополуччя для соціалізації дітей – короткострокові та довгострокові. Перший пов'язаний з особливостями реакції дітей на конфліктно-деструктивну атмосферу у родині. Довгостроковий вплив сімейного неблагополуччя навиховання та соціалізацію дитини.

У дослідженні з'ясовано, що *процес соціального розвитку дитини* – це складне явище, у процесі якого відбувається засвоєння нею соціально-моральних норм людської спільноти та постійне відкриття світу людей і власного світу, затвердження себе як соціального суб'єкта. *Процес соціалізації* відбувається у взаємодії дитини із соціальними інститутами у процесі набуття знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки. Для дитини дошкільного віку таким головним соціальним інститутом є сім'я.

Соціалізацію дітей у неблагополучних сім'ях визначаємо як процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів неблагополучної сім'ї, яка пов'язана з її структурною неповноцінністю, деформацією особистісного та емоційного розвитку дитини, ускладненням процесу набуття соціального досвіду, що обумовлює соціально-емоційне неблагополуччя, домінування відчуженого ставлення до людей, провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище.

Соціалізованість дитини старшого дошкільного віку визначаємо як інтегративне особистісне утворення, яке визначається рівнем її суб'єктивної активності, соціально-емоційним ставленням до себе, членів родини та суспільного довкілля, соціальними моделями поведінки, особливостями різних соціальних позицій дитини у соціокультурному просторі.

У структурному плані соціалізованість дітей дошкільного віку є системним утворенням, що включає в себе такі критерії: *соціально-емоційний; соціально-комунікативний; соціально-діяльнісний*, кожен із яких характеризується відповідними показниками.

Результати проведеного діагностування показали, що більшість дітей з неблагополучних сімей мають *середній та низький рівень соціалізованості*. Отже, отримані результати дозволяють дійти висновку, що ситуація неблагополучної сім'ї, яка є поширеною у суспільстві, негативно впливає на становлення особистості дошкільника та процес його соціалізації і вимагає відповідної педагогічної підтримки.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження, ми прийшли до таких висновків за висунутими дослідницькими завданнями.

За першим завданням.

Негативна поведінка у дошкільників – це інтегроване явище, що формується під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних факторів та внаслідок якого відбувається порушення ставлень до норм поведінки. Сім'я серед них займає провідне місце.

У розуміння природи і чинників негативної поведінки у дітей важливо розмежовувати такі поняття, як "негативні прояви у поведінці", "негативна поведінка", "педагогічна занедбаність" і "важковиховуваність", "девіантна поведінка".

Науковці розглядають поняття *"негативні прояви у поведінці"* та *"негативна поведінка"* як дуже близькі і тотожні. Термін "негативна поведінка" доцільніше використовувати для означення сутності поведінки, що відхиляється від норми на початих етапах її формування. Термін "негативні прояви у поведінці" краще використовувати у ситуаціях, коли мова йде про різновиди такої негативної поведінки.

Педагогічна занедбаність – це відхилення від норми у навчальній діяльності дітей та у поведінці, що зумовлені недоліками виховання.

Важковиховувані діти – це діти, схильні до негативних проявів у поведінці, або конкретніше ті, які не здатні засвоювати педагогічні засоби впливу й відповідно на них реагувати.

Девіантна поведінка являє собою систему вчинків особистості, що відхиляються від загальноприйнятої норми (норми психічного здоров'я, права, культури, моралі тощо).

Відповідно даних наукових досліджень, *найпоширенішими негативними проявами у поведінці дітей дошкільного віку є*: неслухняність,

гіперактивність, сором'язливість, страхи, істерики, агресивність, негативізм, нечесність.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми з'ясували, що не існує єдиної класифікації чинників відхилень у поведінці дітей.

Для стійких відхилень у поведінці науковці радять застосовувати класифікацію на основі чотирьох основних груп *факторів виникнення відхилень в поведінці дітей*:

- біофізіологічні фактори (соматичні та нервово-психічні захворювання, успадковані відхилення в розвитку організму, органічні ураження головного мозку тощо);

- індивідуально-психологічні фактори (проблеми самооцінки, незрілість емоційно-вольової сфери та ін.);

- макросоціальні фактори (несприятливі умови функціонування суспільства в цілому);

- мікросоціальні фактори (несприятливі впливи найближчого оточення: насилля в сім'ї, низький культурний рівень батьків, гіперопіка дитини або повна відсутність уваги до неї).

Оскільки негативні прояви у поведінці є початковим етапом у формуванні у майбутньому більш складних і стійких девіацій, для цієї групи поведінкових відхилень, доцільніше застосовувати класифікацію чинників, запропоновану Н.Пихтіною, а саме:

- 1) чинники, що пов'язані з дефіцитом уваги з боку дорослих;
- 2) чинники, що пов'язані з неправильним вихованням дитини в сім'ї;
- 3) чинники, що пов'язані з кризами психовікового розвитку трьох та семи років;
- 4) чинники, що пов'язані з несприятливою адаптацією дитини до ЗДО.

За другим завданням.

Встановлено сутність "*благополуччя*" і "*неблагополуччя*" як відносних понять, відмінність яких, на думку науковців, розглядається лише з позиції комфортності дитини в сім'ї.

Сім'я – це складне соціально-педагогічне явище, що має інтегровану структуру й відрізняється певними параметрами. Первинна соціалізація дитини в сім'ї відбувається за допомогою психологічних механізмів, які мають індивідуальний характер, і залежить від типу сім'ї (благополучна – неблагополучна).

Категорія "*неблагополучна сім'я*" визначається конкретною ситуацією існування сім'ї, яка припускає елементи неблагополуччя. *Показники неблагополуччя сім'ї* пов'язані з економічними, соціальними, психолого-педагогічними й особистісними чинниками.

Під *неблагополучною сім'єю* розуміємо сім'ю як явище ситуативне і динамічне, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції та яка потребує постійної соціально-педагогічної підтримки суспільства.

Встановлено, що у психолого-педагогічній літературі представлені різні *класифікації типологій неблагополучних сімей*.

З'ясовано специфіку сімейного неблагополуччя у неповній, педагогічно несприятливій, педагогічно некомпетентній, конфліктній, аморальній, й асоціальній сім'ях.

Причинами виникнення неповної сім'ї є розлучення подружжя або смерть одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, перебування когось з них у місцях позбавлення волі, позашлюбна дитина.

Конфліктні сім'ї виникають унаслідок відсутності у взаємовідносинах між батьками взаєморозуміння, взаємодопомоги, щирості, морально-етичної вихованості.

Сім'ї, де батьки зловживають алкоголем та іншими психоактивними речовинами, акумулюють у собі всі негативні якості неблагополучних сімей. Дитина в такій сім'ї народжується слабкою, хворобливою, з нервово-психічними проблемами, зростає без турботи з боку батьків, без гідної опіки, уваги.

У сім'ях з низьким морально-культурним розвитком батьків, внаслідок духовної обмеженості, примітивізму життєвих потреб, сім'я віддаляється від життя суспільства, а батьки не здатні створити дитині сприятливі умови для формування та розвитку її особистості.

Педагогічно несприятлива сім'я, де батьки припускаються помилок у вихованні дітей.

За третім завданням.

Ми визначили ситуації, які сприяють виникненню відхилень у поведінці дітей у неблагополучній сім'ї. Це: відсутність свідомого виховного впливу на дитину; високий рівень пригнічення і насильства у вихованні; перебільшення з егоїстичних поглядів самостійності дитини; хаотичність у вихованні внаслідок неузгодженості між батьками.

Встановлено, що порушення норм у сфері міжособистісних взаємин у сім'ї – основна причина відхилень у психіці і поведінці дітей і підлітків. Суть цих причин полягає передусім у некоректному ставленні батьків до дітей, їхній неправильній поведінці у спілкуванні з дітьми. Тому спілкування проходить:

- без урахування вікових та індивідуальних станів нервово-психічної конституції дитини, дефіциту її нервово-психічної витривалості;*
- без урахування органічних вікових потреб дітей у нормальному відпочинку, вільному русі й іграх, емоційному комфорті;*
- без поваги до особистості дитини, тобто в принижуючих і образливих формах поводження старших з молодшими;*
- без дотримання старшими, батьками, іншими членами сім'ї всіх тих норм поведінки, дотримання яких вимагається від молодших.*

Нами виявлені групи причин порушення міжособистісного спілкування у неблагополучній сім'ї, що зумовлюють поведінкові відхилення у дітей:

- 1) Відхилення характеру і психопатії самих батьків;
- 2) Особистісні проблеми батьків, розв'язувані за рахунок дітей.

До причин порушення міжособистісних комунікацій відносять форми залежності поведінки дітей у сім'ї, а саме: пошук негативної уваги, пошук постійного підтвердження, пошук позитивної уваги, перебування поряд, дотик і утримання.

За четвертим завданням.

Уточнено поняття «соціалізація дитини» – багатоплановий процес входження дитини в соціум і, відповідно, засвоєння нею певних правил, норм, цінностей, традицій у межах певної культури та «розлучена сім'я» – сім'я, яка виникла в результаті юридичного розірвання шлюбу подружжям (з дітьми чи без дітей) за спільною згодою чи за ініціативою одного з них).

Визначено педагогічну сутність феноменів: «соціалізація дитини в неблагополучних сім'ях», під якою розуміємо процес становлення дитячої особистості в депривованій системі соціальних взаємин членів сім'ї, з низьким соціальним статусом, яка не задовольняє своїх основних життєвих потреб, не виконує покладені на неї функції, внаслідок чого відбувається деформація повноцінного особистісного та емоційного розвитку дитини, ускладнення процесу набуття соціального досвіду, що провокує труднощі при входженні дитини в соціальне середовище.

З'ясовано особливості соціалізації дітей дошкільного віку в неблагополучних сім'ях. Специфічними особливостями життєдіяльності дитини такій сім'ї є: недостатність моральної, соціальної, матеріальної підтримки від членів родини; соціальна дискримінація, що пов'язана з відсутністю когось із членів родини; відсутність можливості дитини спостерігати близькі та гармонійні стосунки між дорослими людьми, що

може вплинути у подальшому на її власні шлюбні стосунки; відсутність або викривлення можливостей статевої ідентифікації дитини.

Виявлено *два напрями негативних наслідків сімейного неблагополуччя для соціалізації дітей – короткострокові* (пов'язані з особливостями реакції дитини на конфлікт між батьками, який максимально загострюється перед розлученням, на процедуру розірвання шлюбу й адаптацію після розлучення) та *довгострокові* (обумовлені накопиченням протягом багатьох років ефекту відсутності чоловічого виховання та соціалізації дитини).

Визначено *критерії, показники та схарактеризовано рівні соціалізованості дітей старшого дошкільного віку: соціально-емоційний, соціально-комунікативний, соціально-діяльнісний* з відповідними показниками.

Соціально-емоційний критерій має такі показники: емоційні реакції та відгук на сімейне оточення; особливості емоційного стану дитини; особистісні прояви дитини.

Соціально-комунікативний критерій – соціальна активність; сприйняття дитиною себе та партнерів для спілкування; інтенсивність спілкування у сімейному оточенні.

Соціально-діяльнісний критерій – уявлення дітей про сімейні зв'язки та про розділ сімейних ролей; самооцінка взаємодії з дітьми та дорослими; співпраця і взаємодія в різних ситуаціях.

За даними констатувального експерименту схарактеризовано *три рівні соціалізованості дітей дошкільного віку: достатній, середній і низький.* Результати проведеного діагностування показали, що більшість дітей із неблагополучних сімей перебувають на середньому (40,3 %) та низькому (41,1 %) рівнях соціалізованості.

Це надало можливість виявити форми, способи, методи компенсації

негативного впливу ситуації сімейного неблагополуччя через цілеспрямовану корекцію критеріїв соціалізованості та запровадження педагогічної підтримки соціалізації таких дітей в освітньому процесі закладу дошкільної освіти.

За п'ятим завданням.

Рекомендована нами система роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку з неблагополучних сімей, спрямована на виправлення відхилень у процесі соціалізації дошкільників за рахунок цілеспрямованої допомоги дітям та їхнім батькам з метою підтримки соціально-особистісного розвитку дитини задля її подальшої успішної соціалізації.

Оскільки у теоретичному розділі роботи обґрунтовані висновки, що ефективність педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях підвищиться за умови розробки системи роботи з педагогічної підтримки дітей, які виховуються у таких родинах. Тому нами розроблена та рекомендована до застосування така система педагогічної підтримки дитини з неблагополучної сім'ї.

Рекомендована система роботи з педагогічної підтримки процесу соціалізації дітей із неблагополучних сімей, спрямовувалась на вдосконалення процесу соціалізації старших дошкільників, підвищення рівня їхньої соціалізованості. Її реалізація може відбуватись у тісній співпраці вихователів дошкільних закладів, батьків та дітей, практичного психолога. Робота зі старшими дошкільниками може здійснюватись в межах індивідуальних та групових зустрічей, спільної роботи з батьками. Просвітницька робота з вихователями може проходити під час семінарів. Доцільними можуть бути методичні рекомендації щодо виховання і соціалізації особистості дитини, яка виховується у неблагополучній сім'ї. Робота з батьками може носити переважно індивідуальний характер і бути

спрямованою на підвищення їх психолого-педагогічної обізнаності, розуміння емоційного стану власних дітей.

Педагогічна підтримка процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку у неблагополучних сім'ях може включати такі **етапи**: *організаційно-підготовчий* (добір та обґрунтування форм роботи), *діагностично-пошуковий* (визначення негативних аспектів та проблем у соціалізаційному процесі дітей із неблагополучних сімей); корекційно-соціалізаційний (запровадження педагогічної підтримки соціалізації старших дошкільників), аналітичний (аналіз отриманих результатів, їхня корекція).

Виконане дослідження не вичерпує всіх проблем і завдань соціалізації дітей дошкільного віку у проблемних та неблагополучних сім'ях, а відкриває перспективи для подальших наукових пошуків. *Перспективними* є такі напрямки роботи: вивчення специфіки соціалізації дітей із багатодітних сімей, у яких виховуються різні за віком діти; дослідження процесу соціалізації в неповних сім'ях. Зважаючи на актуальність досліджуваної теми *рекомендовано* проводити в закладах дошкільної освіти семінари з питань соціалізації дітей у неблагополучних сім'ях.

СПИСОК ВОКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. *Особистість народжується в сім'ї* / І. Д. Бех // Початкова школа. 1994. № 2. С. 8–10.
2. Блонский П. П. Введение в дошкольное воспитание. М., 1915.
3. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. К. : МАУП, 2006. 88 с.
4. Вахнюк О. Замкнута дитина: діагностування замкнутості та її психотерапія // *Психолог*. 2005. № 4, січень. С. 14–16.
5. Гавриш Н. Віками блукають світом казки // *Методична скарбничка вихователя*. 2014. № 11. С. 4–6.
6. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш [та ін.] ; наук. ред. А.М.Богуш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
7. Жаровцева Т. Г. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з неблагополучними сім'ями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук; ПДПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2007. 44 с.
8. Зімбардо Ф. Сором'язливість (що це таке вже й як із нею справлятися). СПб. : Питер Пресс, 1996. 256 с.
9. Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебнік С.Р. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: Навч. посібник. К.: ІЗНМ, 1997. 390 с.
10. Козубовська І.В., Керещан В.Ю., Товканець Г.В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. Ужгород, 1998. 73 с.
11. Корнієнко А. Не сотвори собі кумира. Про найпоширеніші помилки у вихованні дітей та способи їх виправлення // *Ваше здоров'я. Медична газета України*. 2004. № 829. С. 4–5.
12. Косенко Ю. М. Взаємодія вихователів і батьків у забезпеченні соціально-особистісного розвитку дитини дошкільного віку // *Психолого-*

педагогічні проблеми сільської школи : наук. збірник. Умань, 2013. Вип. 46. С. 199. 204.

13. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей. К. : ДЦССМ, 2004. 100 с.

14. Лютова Е. К. Шпаргалка для взрослых : психокоррекционная работа с гиперактивными, агрессивными, тревожными и аутичными детьми. Москва : Генезис, 2000. 192 с.

15. Макаренко А. С. Книга для батьків : навч. посіб. М. : Педагогика, 1981. 300 с.

16. Макаренко А. С. Лекції про виховання дітей. Загальні умови сімейного виховання : навч. посіб.. М. : Знание, 1984. 400 с.

17. Овчарова Р. В. Социально-педагогическая запущенность в детском возрасте. М., 1995. 124 с.

18. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2008. 376 с.

19. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : навч. посіб.. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2007. 248 с.

20. Панфилова М. А. Игротерапия общения : Тесты и коррекционные игры : практическое пособие для психологов, педагогов и родителей. Москва : «Издательство ГНОМид», 2001. 160 с.

21. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.

22. Пихтіна Н.П., Пихтін М.П., Федорченко Т.Є. Психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти профілактики девіантної поведінки дітей та молоді / За загальною редакцією В.М. Оржеховської (друге видання). Київ, ТОВ "КНТ", 2018. 376 с.

23. Пихтіна Н.П. Відхилення в поведінці дітей: характеристика, чинники виникнення та стратегія усунення / *Соціально-моральний розвиток і виховання дитини дошкільного віку*. Колективна монографія (за загальною редакцією О.Кононко). Ніжин: НДУ ім.. М.Гоголя, 2020. с. 198–255.

24. Пихтіна Н.П., Кононко О.Л. Від недисциплінованості до дисциплінованості дошкільника: діагностика відхилення та оптимізація виховного процесу / *Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти*. Колективний навчально-методичний посібник (За загальною редакцією Кононко О.Л.). Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2020. С. 311-372.

25. *Вплив стихійної соціалізації дітей дошкільного віку в умовах неблагополучної сім'ї на виникнення негативних проявів у їх поведінці* // Фаховий збірник наукових праць із педагогічних наук «Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка», №38 (3), 2018.

26. *Пихтіна Н.П. Корекція негативної поведінки у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку засобами соціально-педагогічних і реабілітаційних ігор* // *Наукові записки НДУ імені Миколи Гоголя*, 2018.

27. *Пихтіна Н.П. Підготовка дитини до вступу в заклад дошкільної освіти як умова попередження негативних проявів у її поведінці*. *Chełmskie Towarzystwo Naukowe SCIENTIA NR 13 Chełm 2019_Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie* С.35–47.

28. *Пихтіна Н.П. Превентивно-педагогічний потенціал образотворчої діяльності дітей дошкільного віку у попередженні їх негативної поведінки*. // *Наукові записки НДУ імені Миколи Гоголя*. – №4 – 2019.

29. *Пихтіна Н.П., Ющенко К.О. Соціально-педагогічні аспекти пропедевтики негативних проявів у поведінці дошкільників засобами образотворчої діяльності*. /Актуальні соціальні проблеми України і Польщі: соціально-педагогічний аспект. Ніжин: НДУ ім М.Г. Гоголя, 2019. – 375 с. С. 86–100.

30. *Пихтіна Н.П. Сором'язливість у дошкільників: сутність, чинники виникнення та особливості вияву* // *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2021 №4.

31. *Пихтіна Н.П. Спілкування дитини з дорослими в період*

дошкільного дитинства як наукова та психолого-педагогічна проблема // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки». Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2021 № 6.

32. Приходько В.І.

33. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер. М. : Прогресс, 1987.

34. Романов А. А. Коррекция расстройств поведения и эмоций у детей: альбом игровых коррекционных задач : пособие для детских психологов, педагогов-дефектологов, родителей. М. : Плэйт, 2004. 312 с.

35. Сіданіч І.Л. Виховання культури взаємин батьків і дітей молодшого шкільного віку в сім'ї і школі: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. К., 2004. 19 с.

36. Стреж С. Соціалізація дітей із порушеннями мовлення // *Психолог дошкільця*. – 2012. – № 2. – С. 15– 20.

37. Сучасний тлумачний психологічний словник / за ред. В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2007. 240 с.

38. Суятінова К. Є. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук, НПУ імені М. П. Драгоманова. К. 2016. 294с.

39. Терлецька Л. Психологія розвитку духовності : засобами психокорекції малюнком. Київ : Главник, 2008. 144 с.

40. Федорченко Т. Є. Причини і фактори негативних проявів у поведінці дітей // *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. – 2011. – № 4.

41. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці людей : навч.-метод. посіб.. К. : ТОВ "ХІК", 2003. 128 с.

42. Федорченко Т. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : АА Тандем, 2008. 236 с.

43. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання дітей. К. : Рад. школа, 1981.

44. Хромова О. Л. Педагогічний всеобуч батьків, Т. В. Кравченко. К. : Знання, 1990.
45. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей. М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. 272 с.
46. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.
47. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. С.Пб.: Питер, 1999. 656 с..

ДОДАТКИ

Додаток А

Завдання для діагностики дитини з неблагополучної сім'ї

Завдання 1. Моя сім'я.

Мета: виявити особливості специфіки емоційно-особистісної сфери дитини з неблагополучної сім'ї.

Процедура виконання: дитині давали листок паперу для малювання формату А4, кольорові олівці та втирачку і просили її намалювати свою сім'ю. Під час малювання дорослий записував усі дитячі висловлювання, відмічав міміку, жести дитини, а також фіксував послідовність зображення фігур на малюнку.

Після закінчення малювання з дитиною проводили бесіду за такими запитаннями:

- Хто зображений на малюнку і що робить кожний член сім'ї?
- Де працюють члени твоєї родини?
- Хто і яку роботу виконує вдома?
- Які стосунки дитини з окремими членами сім'ї?

При аналізі малюнків звертали увагу:

- на емоційні характеристики, які відображали настрій дитини та її ставлення до ситуації в сім'ї;
- на взаємини дитини в сім'ї, які виражалися через особливості зображення членів родини (насамперед матері) стосовно Я-фігури дитини;
- на характер Я-образу дитини та її самооцінки, які виражалися через аналіз зображення Я-фігури дитини і загального сюжету малюнку.

Оскільки для нашого дослідження надзвичайно важливим була емоційно-особистісна сфера дитини з неблагополучної сім'ї, то особливу увагу звертали на показники емоційного тону малюнку, а саме: кольорову гаму малюнку (теплі чи холодні кольори), наявність посмішок на обличчях людей, які відображають життєрадісний настрій автора малюнку; наявність прикрас та символів (сонце, квіти, метелики тощо).

Також, аналізуючи особливості зображення головних членів родини (мама, тата, брата, сестри, бабусі, дідуся) і Я-фігури дитини, враховували:

- розмір фігури стосовно інших, оскільки для найбільш значущих персонажів характерне зображення більших розмірів – величина фігури позначає її значущість та важливість;
- порядок розташування фігури стосовно інших персонажів малюнку – перший, останній і проміжний); така послідовність зображення членів родини означає значущість їхньої ролі: найбільш значущі зазвичай малюються першими, найменш значущі – останніми;

- ступінь промальованості фігур на малюнку, де об'єкт, що викликає у дитини позитивні емоції, відрізняється гарно промальованими рисами обличчя і деталями одягу, натомість негативне ставлення позначається схематичним зображенням. Діти не малюють облич найбільш неприємних для них членів родини.

Для виконання такого завдання розглянули та порівняли малюнки дітей з повних та розлучених сімей. При аналізі малюнків звертали увагу на кількісне співвідношення наявності усіх окреслених вище показників двох вибірок дітей старшого дошкільного віку (тобто характеризували малюнки, в яких був наявний даний показник). При цьому окремо звертали увагу на малюнки хлопчиків і дівчаток із повних і розлучених сімей, оскільки від статі дитини значно залежить стиль образотворчої діяльності, а також діти різної статі по-різному переживають відсутність у сім'ї батька.

Діагностичне завдання 2. Емоційний стан дитини.

Мета: виявити особливості емоційного стану дитини, визначити стан її емоційного благополуччя чи неблагополуччя.

Процедура виконання: педагогам та батькам дітей пропонується уважно прочитати запитання та із запропонованих нижче варіантів відповідей обрати потрібний і підкреслити його.

Методичний коментар: такий опитувальний аркуш був запропонований батькам дітей із розлучених сімей та вихователям, які працювали з ними. За кожну відповідь, що відповідає букві А, нараховується 0 балів; букві Б – 1 бал, букві В – 2 бали, букві Г – 3 бали. Потім підраховувалася загальна сума балів.

Діагностичне завдання 3. Дитячий апперцептивний тест.

Мета: діагностувати особливості емоційних переживань дітей старшого дошкільного віку, з'ясувати наявні у батьків переживання після розлучення, а також бажання, наявні у дітей.

Процедура виконання: дитині пропонували розглянути малюнки, де була зображена сім'я пінгвінів. Таких зображень було шість; на них були символічно змодельовані події, пов'язані з розлученням: єдність сім'ї до розлучення; момент, коли батько залишає сім'ю; перебування та спілкування дитини окремо з матір'ю та окремо з батьком; невизначене майбутнє. До кожного зображення запропоновані незакінчені речення, які апелювали до минулого досвіду дитини і були звернені до її індивідуально-значущих переживань. Дитина роздивлялася малюнки, після чого їй зачитували початок речення, а вона вигадувала його кінець. Якщо дитина не могла продовжити речення, то пропускала його.

Методика «Різнокольорові будиночки».

Мета: з'ясувати особливості сфери спілкування дитини із неблагополучної сім'ї.

Процедура виконання: попередньо у бланк протоколу вносили дані про склад сім'ї, у якій виховується дитина. Дитині показували папір з намальованими силуетами будиночків і пропонували: «Уяви, що ці будиночки знаходяться на галявині. Зараз у них ще ніхто не живе. Ти можеш обрати для себе будиночок, який тобі до вподоби. Який з будиночків ти обереш? Кого із членів своєї родини, друзів, знайомих ти поселиш у цих будиночках? Покажи, кого у який будиночок ти поселиш».

Залежно від складу кожної конкретної родини у дитини почергово запитували, у який з будиночків вона поселить маму, тата, бабусю, дідуся, брата, сестру, тьотю, виховательку. Після заселення дитиною персонажів в усі будиночки, з'ясовували, чи є ще хтось, кого б дитина хотіла поселити на галявинці поруч із будиночками. Якщо у дитини виникало таке бажання – будиночок домальовували, попередньо з'ясувавши місце його розташування стосовно центрального будиночка, або тих, що розташовані ближче, або далі від нього. У ситуації, якщо дитина когось із членів родини не хотіла поселити у будиночки на галявині, пропонували намалювати будиночок на іншій галявині, наприклад, на зворотньому боці аркушу. Після цього перед дитиною викладали набір з дев'яти різнокольорових (не менше трьох кольорів) олівців і таблицю з дев'ятьма віконечками і пропонували дитині розфарбувати перше віконце таблиці олівцем, колір якого сподобався найбільше. Після цього олівець прибирали. Потім із тих олівців, які залишилися, дитина також обирала найкращий, розфарбовувала ним наступне віконце таблиці, після чого олівець знову прибирали. Процедуру повторювали до тих пір, поки не залишилося олівців, а у таблиці протоколу позначені усі наявні кольори відповідно до вибору дитини.

Потім увагу дитини знову привертали до малюнка з будиночками, викладали увесь набір олівців, які вже не прибирали до кінця експерименту, і пропонували дитині розфарбувати свій будиночок будь-яким олівцем. Далі дитина послідовно підбирала олівці і розфарбовувала будиночок для мами, тата тощо.

Після того, як дитина розфарбувала усі будиночки, їй пропонували намалювати доріжки між будиночками, щоб ходити у гості (при цьому стрілочками відзначали, до кого у гості буде ходити дитина? А хто буде ходити до неї?).

Анкета для вихователів щодо вивчення особливостей формування негативної поведінки у дітей, що зумовлені неправильними типами сімейного виховання

Шановні колеги!

Просимо Вас відповісти на запитання запропонованої анкети. Ваші об'єктивні відповіді допоможуть нам у дослідженні важливої для сучасного ЗДО проблеми: "Особливостей формування негативної поведінки у дітей, що зумовлені неправильними типами сімейного виховання". Ваші відверті відповіді допоможуть у дослідженні цієї проблеми. Дякуємо.

I. Паспортчика:

- 1.1. Ваш вік;
- 1.2. Освіта;
- 1.3. Фах;
- 1.4. Стаж роботи;
- 1.5. у якій групі працюєте.

II. Вивчення впливу аморального способу батьків на формування відповідних негативних стереотипів поведінки дитини

2.1. Скільки дітей відвідує Вашу групу? _____

2.2. Скільки дітей з неблагополучних сімей у Вашій групі? _____

2.3. Яке визначення Ви можете дати неблагополучній сім'ї?

Неблагополучна сім'я – це _____

2.4. Діти якого виду неблагополучних сімей переважають у Вашій групі?

- А) конфліктна (хронічні конфлікти, грубість);
- Б) аморальна (вживання наркотиків, алкоголю, насилля над дитиною);
- В) педагогічно некомпетентна;
- Г) асоціальна (кримінальні вчинки, перебування одного з батьків в місцях позбавлення волі);
- Д) Відсутність емоційних контактів між членами сім'ї.

2.5. Які основні ознаки сімейного неблагополуччя мають батьки у Вашій групі?

- А) аморальна поведінка батьків;
- Б) сімейні конфлікти;
- В) відсутність емоційного контакту між членами родини;
- Г) зловживання спиртними напоями, наркотиками;
- Д) відсутність одного з батьків;
- Ж) розбіжність у поглядах батьків на виховання дитини та їх педагогічна неосвідченість;
- З) асоціальна поведінка батьків

Д) ваш варіант _____

2.6. Які поведінкові та особистісні характеристики притаманні дітям з неблагополучної сім'ї, що відвідують Вашу групу? _____

II. Вивчення негативного впливу недостатнього емоційного контакту в сім'ї на формування негативних проявів у поведінці дитини

3.1. Чи порушують поведінку діти з неблагополучних сімей в ЗДО?

- А) заважають на заняттях;
- Б) ламають іграшки;
- В) часто відбирають іграшки у своїх однолітків;
- Г) відмовляються від виконання трудових доручень;
- Д) не порушують;
- Ж) порушують іноді.

3.2. Чи цікавляться батьки з неблагополучних сімей поведінкою своїх дітей?

- А) контролюють і карають;
- Б) цікавляться іноді;
- В) не цікавляться;
- Г) реагують, якщо є зауваження від вихователів;
- Д) не реагують на зауваження.

3.3. Як відносяться діти з неблагополучних сімей до своїх однолітків?

- А) часто б'ються з однолітками;
- Б) часто конфліктують та застосовують лихослів'я;
- В) негативно ставляться до своїх однолітків;
- Г) граються в "недитячі" ігри;
- Д) _____

Ваш

варіант _____.

3.4. Чи діляться з Вами діти з неблагополучних сімей своїми переживаннями та проблемами, які в них виникають?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

3.5. Якщо "так", то які переживання та проблеми найчастіше виникають у дітей?

IV. Вивчення ускладнення подружніх стосунків як фактору формування деструктивних рис характеру дитини

4.1. Які якості характеру у дітей з неблагополучних сімей, на Вашу думку, переважають?

- А) занижена самооцінка;
- Б) агресивність;
- В) конфліктність;

- Г) неврівноваженість;
- Д) невпевненість у собі;
- Ж) замкненість;
- З) нечесність;
- І) сором'язливість;
- К) лінивість;

Л) Ваш варіант _____.

4.2. У чому це проявляється? _____

4.3. Чи є у Вашій групі діти з егоїстичною поведінкою? _____

4.4. Як це проявляється? _____

Якщо "так", то з чим це пов'язано? _____

V. Вивчення впливу низького рівня педагогічної культури батьків на неправильність ліній виховання дітей у з неблагополучній сім'ї

5.1. Чи цікавляться у Вас батьки з неблагополучних сімей про успіхи своїх дітей?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

5.2. Чи виконують батьки з неблагополучних сімей спільно зі своїми дітьми домашнє завдання, яке Ви задаєте, з своїми дітьми (вивчення вірша напам'ять, аплікації, малюнки і т.д.)?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

5.3. Якщо батьки з неблагополучних сімей "не цікавляться" своїми дітьми, то, яка на Вашу думку, цьому причина?

- А) батьки занурені в коло власних проблем, інтересів, справ;
- Б) недостатність часу;
- В) недостатня компетантність;
- Г) аморальна поведінка;
- Д) прагнення наживи;
- Ж) незадовільне матеріальне становище;
- З) Ваш варіант _____.

5.4. Чи намагаєтеся Ви надати психолого-педагогічну допомогу батькам з неблагополучних сімей?

- А) так;
- Б) ні;
- В) інколи.

5.5. Якщо "так", то які форми і методи Ви застосовуєте?

А) індивідуальні форми (індивідуальні бесіди; консультації; поради; відвідування дітей вдома; залучення батьків до життя дитячого садка);

Б) наочно – інформаційні форми (виставки дитячих робіт; реклама книг, публікацій у періодиці, в системі Інтернет з проблем сімейного виховання);

В) колективні форми (батьківські збори; зустрічі з батьками; вечори запитань і відповідей; засідання "круглого столу"; заняття – тренінги, покликані навчити батьків правильно організувати спілкування і спільну діяльність з дитиною);

Г) лекції;

Ж) дні відкритих дверей в ЗДО;

З) Ваш варіант _____.

**Програма спостереження за спілкування батьків і дітей з
неблагополучних сімей**

Мета: виявити вплив способу життя батьків на формування негативних проявів у поведінці дітей старшого дошкільного віку.

Завдання:

1. Виявити можливе виникнення негативних соціальних стереотипів поведінки батьків та дітей на вербальному рівні під час певних режимних моментів, а саме: під час приходу дітей до ЗДО та під час забирання дитини з ЗДО.

2. Виявити можливе виникнення негативних соціальних стереотипів поведінки батьків та дітей на невербальному рівні під час певних режимних моментів, а саме: під час приходу дітей до ЗДО та під час забирання дитини з ЗДО.

3. На емоційному рівні визначити емоції та почуття батьків та дітей.

Об'єкт: батьки та діти старшого дошкільного віку

Предмет: негативні прояви поведінки

Форма фіксації результатів спостереження: протокол. Бланк протокола.

Вид спостереження: цілеспрямоване, вибіркове, безпосереднє, внутрішнє, ситуативне, систематичне.

Методичні рекомендації фахівцям ЗДО та практичні рекомендації батькам щодо виховання дітей з негативною поведінкою, що зумовлені сімейним неблагополуччям

За результатами констатувального експерименту розроблені методичні рекомендації вихователям дошкільного закладу. Вони складаються з окремих розділів: рекомендації діагностико – прогностичного характеру. Рекомендації корекційно – виховного характеру, що представлені порадами та коментарями для вихователів, психолога та батьків з попередження негативної поведінки дошкільників. Рекомендації організаційно-просвітницького характеру націлені на забезпечення цілеспрямованої роботи з сім'ями, неблагополучними, зокрема, щодо підвищення рівня їх психолого-педагогічної освіченості.

Рекомендації діагностико – прогностичного характеру.

Перш ніж почати діагностувати негативні прояви у поведінці дошкільників, зазначає Р. Овчарова, педагог має проаналізувати особливості і недоліки сімейного виховання за такими напрямками:

1. Загальна характеристика сім'ї: склад сім'ї (повна, формально повна, неповна), характеристика сім'ї (гармонічна, проблемна – конфліктна, антипедагогічна, асоціальна, аморальна), типовий стан сім'ї (емоційний комфорт, тривожність, емоційно-психологічний дискомфорт і нервово-психічна тривога), стиль сімейного виховання (ліберальний, демократичний, авторитарний, нестійкий), порушення сімейного виховання (домінуюча гіперпротекція, емоційне відторгнення, жорстоке поводження, підвищена моральна відповідальність), відношення до дитсадка (підтримують тісний зв'язок, підтримують контакти епізодично, взаємостосунки мають випадковий характер, батьки уникають контактів, протидіють вихованню).

2. Особливості сімейного виховання: створення умов для правильного розвитку дитини в сім'ї (нормальні житлово-побутові умови, наявність ігрових куточків, контроль за дотримання санітарно-гігієнічного режиму, організація місця для занять), чи розвивають батьки пізнавальні інтереси дитини (читають книги, ходять з дітьми в театр, кіно, надають самостійності у виборі улюбленого заняття, які телепередачі дивляться), чи допомагають в організації діяльності дитини, чи мають діти конкретні трудові обов'язки в сім'ї, чи виконують батьки рекомендації педагогів по вихованню дитини, чи бачать батьки недоліки у вихованні своїх дітей, чи допомагає сім'я педагогу в організації навчально-виховної роботи.

3. Причини недоліків сімейного виховання (неблагополуччя сім'ї – мікроклімат, здоров'я, відсутність єдиних вимог, незнання психологічних особливостей своєї дитини, низький культурний, освітній, психолого-педагогічний рівень батьків, відсутність контролю, безнаглядність, психічна дериважація дитини, використання антипедагогічних способи впливу, неправильна оцінка дитини, його ідеалізація, невиконання рекомендацій

педагога, зневіра в можливості дитини, в її силах, переоцінка виховних можливостей сім'ї, гіперпроекція та ін[35, с.175-177].

За рекомендаціями Р.Овчарової для уточнення висновків педагога про особливості сімейного виховання можна використовувати такі тести для батьків і дітей, що розкривають їх позицію по відношенню до своїх дітей та характеризують загальну атмосферу сім'ї:

- Типовий стан сім'ї;
- Кінетичний малюнок сім'ї Р.Бернса і С. Кауфмана;
- Опитувальник АСВ (аналіз сімейного виховання);
- Тест-опитувальник батьківських стосунків з дітьми (А. Варга, В. Столин),
- Тест Т.Лірі[35];

Для вивчення особистісних особливостей батьків можна використовувати особистісний опитувальник Айзенка.

Для діагностики негативних проявів у поведінці дошкільників, доцільно залучати психолога. Він має звертати увагу на стан роботи педагогів з дітьми, які мають початкові ознаки негативних проявів поведінки(загальний рівень навчально-виховної роботи – високий, середній чи низький; характер міжособистісних відношень в групі; виявлення дітей, які мають ознаки негативних проявів у поведінці; вивчення позитивних особливостей їх особистостей, ознак негативних проявів у поведінці, причини їх виникнення; визначення основних напрямків роботи з такими дітьми; постановка і реалізація завдань диференційованого підходу до дитини та індивідуальна робота.

Виявивши причини негативних проявів у поведінці дитини, доцільно проводити індивідуальну роботу щодо попередження і подолання негативних проявів у поведінці дитини. Вона повинна включати:

1) Зміну умов сімейного виховання дитини (підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків, культури взаємодії; активне включення батьків у виховний процес; індивідуальні консультації, контроль за організацією нормального режиму для дитини тощо)

2) Удосконалення навчально-виховної роботи у групі дітей (корекція відношення педагога до дитини, рекомендації методів роботи з нею, активне використання методики позитивного стимулювання дитини, зняття психологічних перевтом; гуманізація міжособистісних відносин в дитячому колективі; раціоналізація навчально-виховної роботи в групі; взаємодія вихователя і батьків в педагогічному процесі)

3) Допомога дитині в особистісному розвитку (організація психологічного обстеження дитини і надання йому необхідної психологічної допомоги; включення дитини в активну діяльність на основі використання її позитивних інтересів і схильностей; подолання негативної мотивації; робота по формуванню мотивації досягнень)

Якщо до педагога звернулись з проблемами батьки, він перш за все має розібратися в характері скарг батьків на дитину. Від цього залежить

характер діагностичних процедур (вивчити особистість дитини чи батьків, дослідити відношення до дитини чи міжособистісні стосунки батьків тощо).

Оскільки, психодіагностика сім'ї і сімейного виховання не є самоціллю, вона складає основу для надання індивідуальної допомоги батькам, а тому вимагає особливої уваги з боку педагога і психолога. Отримані, в межах психолого-педагогічної діагностики дані корисно час від часу систематизувати, що вимагає продумати систему збереження інформації: магнітофонні записи, картки, графіки.

З метою виявлення ефективних методів профілактики негативних проявів у поведінці дітей дошкільного, віку необхідно організувати дослідно-експериментальну роботу, мета якої полягає у діагностиці відхилень у поведінці у дітей. Таке дослідження можна провести, зокрема, за експериментальною комплексною системою діагностичних методик. Вона включає метод МЕДСЗ (методика експрес-діагностики стану занедбаності Р. Овчарової), соціометричну методику, адаптовану для дітей старшого дошкільного віку; спостереження за взаєминами і поведінкою дітей, бесіди з педагогами, фахівцями, дітьми [34].

Експрес-діагностика стану соціально-педагогічної занедбаності проводиться методом незалежних характеристик педагогом-вихователем, батьками і психологом. Передумови відхилень у поведінці у дітей діагностуються за наявності збігів по I, IV, V і одній зі шкал (II, III), що залишилися, або за всіма шкалами. Число збігів на стадії ситуативного ризику виникнення відхилень у поведінці – 10–25 %, на стадії можливого ризику – 25–30 % і більше.

Спостереження за поведінкою, діяльністю і взаєминами дітей проводиться в спеціально вибраних ситуаціях, мета яких полягає у виявленні особливості прояву позитивних і негативних факторів у процесі взаємин дитини з однолітками і педагогами під час здійснення як ігрової, навчальної, так і інших видів діяльності. За допомогою схеми спостережень [47] (методика А. Романова) виявляються такі відхилення у поведінці і взаєминах дітей як, агресивність; запальність; негативізм; демонстративність; конфліктність; страхи; тривога; егоцентричність; уникнення розумових зусиль; дефіцит уваги; рухова активність; мовна активність, нерозуміння словесних інструкцій; низька працездатність.

Бесіда з дітьми щодо виявлення особливостей розуміння ними змісту низки загальнолюдських цінностей складається з питань двох серій. У вільній формі дітям пропонується пояснити своє розуміння понять "життя", "здоров'я", "добро", "щастя", "природа", "краса" тощо (питання першої серії). Далі дітям пропонувалося відповісти на низку запитань: "Кого ми називаємо добрим?", "Кого ми називаємо чесним?", "Кого ми називаємо ввічливим?" тощо (питання другої серії). У випадках ускладнень при відповідях на вищеперелічені запитання було заготовлено серію допоміжних запитань: "Розкажи що-небудь про життя тварини", "Розкажи що-небудь про своє здоров'я або здоров'я близьких", "Розкажи що-небудь про добру людину

(хлопчика, дівчинку)", "Скажи, як ти розумієш "щаслива людина" (хлопчик, дівчинка)?"", "Кого ми називаємо красивими?", "Розкажи, як ти думаєш, чим людина відрізняється від тварини?" та ін.

Для діагностики негативних проявів у поведінці дитини слід:

1). Розробити психолого-педагогічну діагностичну процедуру вивчення стану комфортності дітей та їхньої тривожності, використовуючи різні методики.

2). Дослідити рівень психічного комфорту та тривожності дітей в умовах сім'ї, дитсадку використовуючи малюнки: "Я і моя сім'я", "Я в дитсадку", "Я вдома", "Я на прогулянці", "Мій будиночок", "Дерево" та методику вибору кольорів(за методикою М.Люшера).

3). Провести порівняльний аналіз рівня психічного комфорту та тривожності дітей для визначення методів корекції їхньої поведінки.

У цьому також можуть допомогти методики (Г.Лабуновської, А. Кларк, Е.Панько), що є однією з провідних функцій профілактичної роботи є її діагностична спрямованість. Це та першооснова, без якої неможлива грамотна корекційна робота.

Таким чином, рання діагностика негативних проявів у поведінці дошкільників є дуже важлива для їх попередження. Для цього залучають педагогічний персонал (особливо вихователі, психолог) та батьки. Якщо негативні прояви у поведінці зумовлені неправильним вихованням, то без взаємодії педагогів з батьками неможлива корекція і профілактика. Для здійснення діагностики існує багато методик для використання у роботі з батьками та дітьми. Проаналізувавши дослідження науковців та відповідну літературу, можна сказати, що найкращим для діагностування негативних проявів у поведінці дітей є малюнки: "Я і моя сім'я", "Я в дитсадку", "Я вдома", "Я на прогулянці", "Мій будиночок", "Дерево"; методика вибору кольорів(за методикою М.Люшера) та методика експрес-діагностики стану соціально-педагогічної занедбаності Р.Овчарової. Доцільними є методи: бесіда, інтерв'ю, спостереження.

Рекомендації корекційно – виховного характеру.

1) Агресивні діти

Методичні рекомендації вихователям та психологу:

1. *Робота з гнівом.* Дитині дати змогу проявити почуття гніву, але прийому поступово витіснити стереотипне сприйняття традиційних агресивних об'єктів (монстрів, вампірів тощо). Наприклад, при малюванні "злого" персонажа дитині запропонувати додати до нього симпатичні деталі: антики, зірочки, книжки. Водночас учити міркувати про причини і наслідки агресивної поведінки, а також контролювати себе в ситуаціях, що викликають відповідні реакції.

2. Навчання дітей *навичками розпізнавання і контролю*, вміння володіти собою в ситуаціях, які провокують спалахи гніву.

3. *Формування здібності* до емпатії, довіри, співчуття та співпереживання. Вчити дітей аналізувати причини агресивної поведінки та її наслідки. Слід зазначити, що діти, схильні до захисної агресивності, легко реагують або фантазують на агресивні теми, із задоволенням виконують ролі агресивних героїв і заперечують у собі почуття страху.

Дітям важливо навчитися "випускати" свою агресивність. їм можна запропонувати:

- битися з подушкою;
- використовувати фізичні силові вправи;
- рвати папір;
- намалювати того, кого хочеться побити, і що-небудь зробити з цим малюнком;
- використовувати "мішечок для криків";
- постукати стіл надувними молотком.
- заняття з психогімнастики;
- етюди та ігри релаксаційної спрямованості;
- ігри та вправи на розвиток усвідомлення дітьми негативних рис характеру.

Під час роботи з агресивними дітьми високу ефективність має використання ізотерапії. Дітям подобається грати з водою, глиною, піском. У роботі з ними можна використовувати різні способи малювання: пальцями, долоньками, ступнями.

З метою коригування агресії можна ставити з дітьми вистави, в яких проблемним агресивним дітям потрібно давати ролі, що мають позитивну силову характеристику (багатири, лицарі тощо).

З такими дітьми також слід використовувати рухливі ігри, які сприяють нейтралізації агресії, зняттю накопичення напруження, навчання ефективним способам спілкування.

Розвитку контролю над власними імпульсними діями сприяють також заняття пальчиковою гімнастикою. їх можуть проводити як батьки так і педагоги.

Практичні рекомендації батькам:

1. Намагайтеся зрозуміти причини агресивної поведінки дитини й усуньте їх.

2. Зупиніть занесену для удару руку маляти, утримайте за плечі й твердо скажіть: " не можна!"

3. Відверніть увагу малюка цікавою іграшкою або яким-небудь заняттям.

4. Використовуйте м'яке фізичне маніпулювання: спокійно візьміть дитину на руки і віднесіть її з місця конфлікту.

5. Створіть ситуацію, щоб дитя могло перенести свій гнів на безпечний предмет (гумові іграшки, паперові кульки тощо).

6. Учть дитину висловлювати свій гнів у ввічливій формі, називаючи власні негативні емоції: " Я злюсь" і т.д.

7. Не пригнічуйте агресію дитини з позиції сили, не відповідайте на неї спалахами власного гніву: дитина засвоить ці форми поведінки і застосовуватиме в майбутньому.

8. Караючи дитину, не принижуйте її і не загрожуєте їй.

9. Не намагайтеся що-небудь довести своїй дитині у хвилини нападу її агресії – це марно. Сварити немає сенсу.

10. Учться спілкуватися з дитиною: любіть її, говоріть ласкаві й підбадьорливі слова, частіше обіймайте.

11. Замість того, щоб одразу втихомирювати дитину, правильніше буде трохи зачекати: 1 хвилину на кожен її рік життя (з п'ятирічним – 5 хвилин).

12. Можна дитину залишити одну в кімнаті.

13. Дати їй змогу пережити бурхливі емоції.

14. Звільнитися від них, тобто дати дитині шанс опанувати себе. Спалахи гніву допоможуть їм навчитися контролювати власні емоції, не пригнічуючи їх.

15. Почуття дитини не можна оцінювати, засуджувати. Щоб дитина не говорила або не робила в цей момент, їй зараз погано, як нікому. Зрозумійте її, не сваріть за те, що вона посміла гніватися.

16. Не бійтеся відкрито висловлювати співчуття дитині. Співчуйте без оцінок: " Звісно, це неприємно, боляче, коли..." поставтеся до її обурення з розумінням і повагою.

17. Як правило, після афективного спалаху дитина відчуває спустошеність і не готова до співбесід. Дайте їй змогу відпочити й обов'язково поговоріть із нею наодинці трохи пізніше.

18. Тільки тоді, коли емоції вщухнуть, розкажіть дитині про те, як ви переживали, коли вона виявляла свій гнів. Знайдіть разом із нею вдалу форму висловлювання протесту: "Я злюся, коли на мене кричать", "Я ображаюся коли ти несправедливо мене звинувачуєш". Запропонуйте дитині використовувати цю словесну формулу (спочатку говоримо про свої почуття, потім – чим вони викликані) надалі в подібних ситуаціях замість агресивних проявів. Адже завданням виховання є не усунення агресії, а навчання адекватно проявляти свої негативні почуття.

19. Якщо дитина навчиться усвідомлювати власні почуття й почуття інших, вона зможе свідомо обирати мирні форми боротьби і захисту, отож, частіше спонукайте дитину до розмови про почуття, вчть її виражати емоції соціально прийнятними засобами.

20. Як правило, бурхливі емоційні реакції – результат тривалого стримування емоцій, чого робити не варто. Дуже важливо навчити дитину давати вихід агресії безпечним шляхом:

- люто рвати папір;

- тупотіти ногами;
- до знесилення бити подушку; і т ін.

21. Важливо вчити дітей використовувати агресивну енергію в мирних цілях, спрямовувати у творче русло: складати вірші, малювати, танцювати, займатися спортом, гратися в рухливі ігри. Такі види діяльності сприяють розрядці внутрішнього напруження, попереджують нагромадження агресивної енергії.

22. Учити контролювати імпульсивну агресію, формувати здатність не реагувати на провокацію відповідною агресією, відмовлятися приймати негатив від інших, впускати його у свою душу, "грати за чужим сценарієм"

23. Коли дорослі реагують на емоційні спалахи дітей із любов'ю, розумінням, не по – диктаторськи, діти, врешті-решт, учаться контролювати свою поведінку, і це стає важливою складовою здорового розвитку їх емоційної сфери.

2) Дитячі страхи.

Методичні рекомендації вихователям та психологу:

1. *Визначити особистісні причини надмірної тривожності дитини.*
2. *Формувати в дитини впевненість у своїх силах перемогти страхи.*
3. *Організувати ігрову діяльність, у якій можна моделювати страхи і тренуватися в їх подоланні.*
4. *Активізувати ті ресурси, які необхідні дитині для успішного подолання своїх страхів.*
5. *Допомогати батькам знайти психологічно правильні способи реагування на страхи своєї дитини.*

Практичні рекомендації батькам

1. Оскільки "нездорові страхи" характеризуються тим, що діти "бояться бояться", то насамперед доцільно *допомогти дитині спокійно сприймати сам факт наявності страхів.* Якщо вона вирішить, що бояться – це неприпустимо погано чи соромно, вона уникатиме страшних ситуацій і ніколи не зможе навчитися долати їх.

2. Не лякайтеся страхів своєї дитини, *не намагайтесь відвертати її увагу від спогадів про страшний сон чи страшну фантазію.* Якщо відганяти страх – він буде переслідувати нас і активізовуватись тоді, коли ми найменше захищені від нього.

3. *Допомагати своїй дитині зустрітись із її страхом у безпечній атмосфері:* коли Ви поруч, коли вона почувається спроможною протистояти страху. Нехай вона розповість чи намалює Вам те, що лякає, і отримає від Вас розуміння й підтримку.

4. Необхідно, щоб дитина зрозуміла, що бояться не соромно, що всі (і Ви також) чогось боялися, *нехай вона повірить у те, що теж зможе опанувати свій страх.*

5. Нехай Вас не бентежать невдалі спроби Вашої дитини подолати свій страх. Намагайтесь *хвалити її за незначні досягнення, відзначати найменший прогрес*: "Страх став трохи меншим. Отже, ти його поступово долаєш !" [36]

3) Дитяча неслухняність.

Методичні рекомендації вихователям та психологу:

1. Спробувати зрозуміти, які чинники лежать в основі неслухняності дитини
2. Через ігрові ситуації визначити особистісні причини неслухняності дитини.
3. Допомогти дитині проявити й відпрацювати свої психологічні проблеми на ігровому матеріалі.
4. Знайти можливості оптимізації взаємодії батьків та дітей.
5. В ігровій формі тренувати дітей розуміти себе і своїх близьких.
6. Спробуйте припинити будь-які примхи одним дієвим способом – відверніть увагу дитини. У дітей є вражаюча здатність переключати свою увагу, повністю забуваючи про те, що їх цікавило хвилину тому. Проявіть фантазію та винахідливість, адже вигук: "Подивися, яка пташка!" Швидко набридне малюкові, а ви втратите його довіру. Якісний відволікаючий маневр вимагає більш складного сценарію.
7. Дати дитині відчувати неприємні наслідки вчинку чи поведінки.
8. Заохочення і похвала. Традиційно більш звично лаяти за негативні вчинки, ніж хвалити за гарні.
9. Формувати динамічний стереотип поведінки "ти хороший"!
10. Проводити ігри, які сприяють формуванню слухняності.

Практичні рекомендації батькам:

1. Наполягаючи на своєму, намагайтесь не позбавляти дитину своєю любові, не принижувати її гідності;
2. Якщо дитина не виконує вимог батьків – скоротити їх кількість спочатку до 3-4-х основних, інакше на всі просто не вистачить уваги;

Для того, щоб дитина навчилася виконувати Ваші вимоги, краще застосовувати заохочення, ніж покарання. Негативне підкріплення може сформувати лише відразу до виконання відповідної діяльності, позбавити бажання виконувати вказівки дорослих;

Будьте такими, що розуміють. Коли ваша дитина кричить і плаче, не хоче йти з ігрового майданчика, обійміть його і ласкаво поясните, що ви знаєте, як важко відриватися від безперервної гри, але пора додому. Ідея в тому, щоб показати дитині, що ви на його стороні. Не піддайтесь гніву, навіть якщо вам незручно перед іншими батьками.

Встановіть правила. Дитині просто необхідно знати правила гри, тому ви повинні розповісти йому про них. Наприклад: "Ми не б'ємося з іншими дітьми", "о 9 годині ми лягаємо спати". Якщо дитина порушує правила, необхідно намагається знайти способи рішення конфліктних ситуацій.

Наприклад, якщо дитина ударила свого молодшого брата, то, швидше за все це сталося тому, що перший відчув недолік уваги з вашого боку. Що можна зробити? По-перше, виділіть час, який ви можете присвятити тільки старшій дитині. По-друге, беріть його з собою, коли купаете молодшого, нехай теж допомагає. Якщо дитина боїться темряви і встає з ліжка, а у вас є правило, що ви не встаете з ліжка, коли вже лягли спати, то залишайте в кімнаті дитини засвічений нічник.

Заохочуйте хорошу поведінку. Замість того, щоб загострювати увагу на поганій поведінці дитини, краще звертайте на нього більше уваги, коли він поводить себе добре.

Намагайтеся стримуватися і не ляяти дитину за його погану поведінку. Чому? Коли дитина поводить себе погано він і почуває себе також, ви ж, лаючи його, провокуєте ще гіршу поведінку.

Говорите дитині, що він може робити, замість того, щоб говорити про те, чого він робити не може. Наприклад, якщо дитина хоче з'їсти морозиво перед обідом, не говорите, що це шкідливо, скажіть, що він може зараз з'їсти сир або банан.

9. Пам'ятайте, що навчання дитини дисципліні має на увазі навчання дитини контролювати самого себе і не припускає здійснення контролю над ним дорослими. Покарання повинне стимулювати бажання дитини поводитися добре, а не залякувати його.

10.Надайте дитині право вибору. Це дозволяє дитині відчувати деяку свободу, а вам – контролювати процес. Пропонуйте дитині декілька брук на вибір, коли йдете гуляти, декілька казок, коли лягаєте спати і так далі

11 .Уникайте ситуацій, які можуть викликати "спалах" неслухняність. Наприклад, якщо ви хочете зустрітися з подругою і йдете до неї з дитиною, то не потрібно чекати, що він поводитиметься добре, поки ви базікатимете за чашкою чаю або кави, йому просто буде нудно. Зустріньтеся з подругою на свіжому повітрі, наприклад, в парку.

12.Поважайте його сприйняття світу. Наприклад, діти у віці 3-х років сприймають час інакше, вони не можуть також швидко, як дорослі відірватися від улюбленого заняття. Тому, якщо вам пора, то повідомте дитину про це заздалегідь, щоб він зміг звикнути з думкою, що йому потрібно йти. Не чекайте, звичайно, що він припинить читати цікаву книгу або грати в цікаву гру і не скаржитиметься, але він, принаймні, не капризуватиме.

13.Якщо ви вимагаєте від дитини, щоб вона прибирала за собою ліжко, подумайте, а чи розуміє він, що ви від нього хочете, чи уміє він це робити.

14.Зверніть увагу на себе. Можливо, ви приймаєте усе близько до серця і занадто вимогливі? Якщо дитина шльопає по калюжах, чи так це погано? Якщо дитина хоче вафлю, варення або цукерку на сніданок, чи так це шкідливо? Можливо, варто поглянути на усе з іншого боку?

4) Істерики

Головні способи подолання істерик:

1. Не можна поступатись дитині під час істерик, тому, що це підсилить вибір і утвердження відповідного типу поведінки з дорослим.

2. Якщо можна, то не звертайте уваги, не реагуйте емоційно: "Припини, застосовувати фізичні покарання". Можна вийти з кімнати і залишити дитину саму. Не доводити дитині, що вона чинить не правильно. Це не матиме результату.

3. Взяти на руки і віднести в інше місце, щоб уникнути подразника і перемкнути увагу та інше.

4. В кризові вікові періоди батьки повинні надавати дитині більші права і пред'являти нові вимоги.

Рекомендації організаційно-просвітницького характеру.

Потреба у знанні проблем виховання у батьків дуже велика. Тому кожному дорослому корисні знання, які допоможуть зберегти мир у сім'ї, теплоту відносин з дітьми.

Пропонуємо *декілька етапів педагогічної просвіти батьків*:

- діагностичний, який дозволяє виявити проблеми які існують у сім'ї, ціннісні орієнтації батьків та рівень їхньої культури;
- консультативний, коли при бесіді з вихователем батьки визначають свої питання, проблеми, зручні для них форми та методи навчання, тобто роблять вихователю своєрідний заказ;
- безпосередньо процес навчання, який проходить в різних формах, у відповідності з побажанням батьків;
- моніторинговий етап, який допомагає прослідкувати результати навчання, зрозуміти, наскільки вони відповідають побажанням та позитивному розвитку батьків, сім'ї в цілому.

Значний вплив на підвищення ефективності виховної функції у неблагополучній сім'ї мають педагоги-вихователі, які безпосередньо і предметно спілкуються як з дітьми, так і з їх батьками, для яких вони є єдиним джерелом педагогічних знань, підвищення педагогічної культури в умовах сімейного неблагополуччя і дисгармонії.

Дуже складна категорія батьків – *батьки з неблагополучних сімей*, тому вихователю треба проводячи навчання батьків дотримуватися відповідних *вимог*:

- вміти створити доброзичливу атмосферу;
- уважно ставитись до проблем батьків, до їх переживань;
- доступно викладати матеріал, пояснювати, коментувати;
- надавати психологічну підтримку;
- стимулювати позитивну поведінку батьків, їх контактів з дітьми та з ЗДО;
- вміти бачити різні досягнення, хоч і невеличкі та вселяти віру в успіх.

Під час проведення днів відкритих дверей вихователь разом з адміністрацією організує консультації для батьків. У спілкуванні з фахівцями батьки мають можливість отримати консультації спеціалістів з різних проблем навчально-виховного характеру. Запитання, що хвилюють батьків, як правило, збираються заздалегідь. Ось деякі з таких питань: Що може стати причиною виникнення сварок, непорозумінь у сім'ї? Як їм запобігти? Хто в сім'ї повинен займатися вихованням дітей? Що треба зробити для того, щоб стримувати себе, коли назріває конфлікт? Як допомогти дитині краще вчитися, не застосовуючи фізичних покарань? Як організувати життєдіяльність дитини, котра швидко збуджується, неуважна, неслухняна? Які якості характеру необхідні для батьківського авторитету? Скільки часу щоденно слід витратити на спілкування з дитиною? Що треба для того, щоб налагодити контакт з вихователем?

Основними формами роботи з сім'ями, неблагополучними зокрема, є індивідуальні бесіди та індивідуально-групові консультації, в яких батькам надаються поради щодо виховання дітей у сім'ї, визначаються спільні шляхи у подоланні негативних рис характеру дитини, зневажливого ставлення до навчання тощо.

Важливим етапом ефективної діяльності вихователя в роботі з різними типами сімей може бути проведення родинних свят. Їх основна мета – пропаганда досягнень спільної діяльності вихователя і батьків. Сімейні свята – це свята доброти, щедрості, вони розкривають душі, сприяють встановленню контактів між батьками, дітьми, вихователем, виховують гордість за приналежність до своєї сім'ї, породжують бажання завжди обстоювати честь родини і продовжувати кращі сімейні традиції. До організації та проведення таких свят вихователю необхідно доцільно добирати теплі слова ("не хвилюйтеся, не соромтеся, у вас все вийде" і т. ін.); позитивний досвід сімейного виховання (гордість за свою сім'ю, батьків, дідусів, обстоювання честі своєї сім'ї та ін.); цікаві сімейні традиції (дні народження, календарні свята, спільне проведення вихідних днів, сімейні захоплення, колекції, турбота про честь сім'ї, її досягнення, збереження сімейних реліквій і т. д.). У процесі організації свята необхідно проводити підготовчу роботу: родини повинні, наприклад, підготувати сімейну символіку – герб, букет сім'ї, принести родинні фотоальбоми та експонати для виставки "Світ захоплень моєї родини". Крім того, вихователь добирає прислів'я на сімейну тематику: ("Без сім'ї нема щастя на землі"; "Від родини іде життя людини"; "Найліпший скарб, коли в сім'ї лад"; "Як міцна сім'я, то горе плаче" тощо). На святі можна використати пісні про сім'ю, кохання, матір: "Пісня про рушник" (муз. П. Майбороди, сл. А. Малишка); "Два кольори" (муз. О. Білаша, сл. Д. Павличка); "Мамина вишня" (муз. А. Пашкевича, сл. Д. Луценка) та ін.

Ефективними формами і методами роботи з сім'ями є культурно-розважальні та спортивні заходи. З-поміж них помітне місце займають змагання між сім'ями, дітьми та батьками; конкурси співаків, музикантів,

танцюристів. Батьки та діти з неблагополучних сімей із задоволенням беруть участь у цих заходах, які сприяють поліпшенню відносин у сім'ях, а також між батьками і вихователем.

Не потрібно очікувати, що під впливом ваших занять ситуація швидко зміниться. Не потрібно чекати швидких результатів. Ваша клопітка праця, спілкування, допомога, неодмінно приведуть до успіху.

Для підвищення ефективності педагогічної діяльності вихователя з різними типами неблагополучних сімей ми звернулись до різноманітних масових форм сімейного виховання, проведення педагогічних семінарів, консультацій, родинних свят, змагань, днів відкритих дверей, які сприяли підвищенню педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу неблагополучної сім'ї, встановлення нормального сімейного мікроклімату, налагодження взаємин між батьками і дітьми, батьками і вихователями.

Розроблені нами рекомендації для вихователів структуровано у три розділи. Рекомендації діагностико – прогностичного характеру, які стосуються виявлення морально-психологічного клімату сімей, типів сімей та ліній виховання в них, що передбачає кілька етапів, реалізуючи які можна виявити сім'ї підвищеного ризику. Рекомендації корекційно – виховного характеру, де зосереджені поради і коментарі вихователям, психологам, батькам щодо попередження найбільш поширених форм негативної поведінки у дітей. Рекомендації організаційно-просвітницького характеру націлені на забезпечення цілеспрямованої роботи з сім'ями, неблагополучними, зокрема, щодо підвищення рівня їх психолого-педагогічної освіченості.

**Програма педагогічної підтримки соціалізації дітей
старшого дошкільного віку із сімей розлучених батьків**

«Мій гармонійний соціально-емоційний світ»

Тема: Давайте познайомимось

Мета індивідуального заняття: створення позитивного емоційного настрою, почуття комфорту, зняття емоційного напруження, допомога у розумінні подій до та після розлучення батьків.

Вправа «Автобіографія»

Мета: встановлення довірливої атмосфери; налагодження позитивного емоційного контакту.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: «Чи можеш ти зобразити своє життя? Намалюй картину свого життя, відтворивши важливі події, зміни і те, що для тебе важливо. Наприклад, чи пам'ятаєш як пішов (-ла) у дошкільний заклад? Чи переїздив ти з іншого міста (квартиру, країну)? Чи приїздив хтось до тебе додому погосювати? Чи помирав хто-небудь з близьких? Чи є у тебе будь-які радісні чи сумні спогади, які тобі хотілося б намалювати зараз?»

Існує безліч способів зобразити своє життя. Наприклад, у вигляді кривої лінії з відмітками або у вигляді мапи, або у вигляді з'єднаних між собою малюнків. Можеш малювати так, як тобі хочеться».

Вправа «Малюнок гніву» [Т. Смирнова].

Мета: зняття тривожності; формування усвідомлення особистих емоцій, а також почуттів інших людей, розвиток емпатії; розвиток позитивної самооцінки

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дитину просять подумати про людину (ситуацію), яка викликає максимальне почуття гніву, агресії з її боку. Можна попросити дитину відзначити, у яких частинах тіла вона максимально відчуває свій гнів, запитати: «На що схожий твій гнів?», «Чи зможеш ти його зобразити у малюнку?» Після того, як дитина намалює, обговорити малюнок: що зображено? що відчував, коли малював свій гнів? Чи може поговорити від особи свого малюнка? Чи змінився стан, коли домалював малюнок? По завершенні можна запитати дитину, щоб їй хотілося зробити з малюнком.

Деякі діти мнуть малюнок, деякі рвуть і викидають, хтось б'є його, але більшість дітей відмічає, що їх малюнок «став іншим». У такому випадку варто попросити дитину зобразити змінений варіант малюнка, а також обговорити його з дитиною: що відчуває, коли малює новий варіант; попросити поговорити від особи нового малюнка; чи змінився стан дитини тепер.

Часто діти в ході малювання свого гніву починають висловлювати все, що вони думають з приводу ситуації та свого кривдника. Не потрібно заважати дитині, оскільки чим повніше вона висловиться, тим більше це буде сприяти зміни образу в позитивний бік, а отже, позитивним змінам емоційного стану дитини в цілому.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний «Я-образ»; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для від реагування почуттів, «замаскованих» переживань.

Інструкція: Роздивись свої руки. Обери колір фарби, який тобі подобається зараз, і розфарбуй свою долоню. Залиш відтиск на папері та подаруй мамі або татові. Завдання використовується гуашшю.

2 заняття

Тема: Моя родина

Мета індивідуального заняття: сформувати позитивну установку на подолання конфліктних ситуацій між батьками і дітьми; зняти емоційне і м'язове напруження; розвивати почуття довіри до інших.

Гра «Чарівний мішечок» [Л. Костина].

Мета: осмислити свій емоційний стан; навчити керувати своїм настроєм.

Стимульний матеріал: мішечок.

Процедура проведення: Перед проведенням гри дитину просять розповісти, який у неї настрій, що вона відчуває: «Який у тебе зараз настрій?», «Що відчуваєш?», «Може, на когось ображений (злий)?» Потім педагог показує дитині мішечок і каже, що він чарівний і що в нього можна скласти всі свої непотрібні почуття, наприклад, гнів, образу, злість, страх тощо. Дитині пропонується зробити це, імітуючи рухи складання. Потім педагог зав'язує мішечок і пропонує дитині викинути його в сміттєвий ящик. Те саме може зробити і педагог зі своїми почуттями.

Вправа «Моя родина» (модифікована)

Мета: допомога у розумінні подій до та після розлучення батьків; висловлення почуттів щодо себе та батьків; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дорослий просить дитину розповісти про своє життя і свої почуття щодо подій, які відбулися у неї в родині. Дитина спочатку пригадує, а потім відтворює у малюнку своє життя і свої почуття. Далі дорослий просить розповісти як змінилося життя, що змінилося і які почуття дитина переживає зараз. Необхідно створити невеличке оповідання про себе. Керівник повторює ті чи інші висловлювання дитини, акцентуючи увагу на певних позиціях внутрішнього життя дитини.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний «Я-образ»; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для корекції почуттів, «замаскованих» переживань.

Інструкція: Намалюй маму (тата), якими ти їх уявляєш у дитинстві.

3 заняття

Тема: Мої почуття

Мета індивідуального заняття: навчити керувати своїм настроєм; познайомити з перетворенням негативу на позитив як способом реагування на ситуацію; вербалізувати думки старшого дошкільника щодо ситуації розлучення батьків, ставлення до себе та батьків; зняти емоційну напругу; знизити тривожність.

Вправа «Кульки почуттів» [Г. Шорт].

Мета: розвиток розуміння, вираження й усвідомлення власних почуттів; зниження тривожності; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Дитину просять намалювати контури трьох чи більше вітряних кульок. В середині першої кульки дитина разом із дорослим позначає всі відомі їй почуття. Під цим малюнком ставиться підпис «Різні почуття». Під другою кулькою робиться підпис «Розлучення». Третій і четвертий малюнок позначаються «Мама» і «Тато». Працюючи над другим та іншими малюнками дитина обирає різні почуття з переліку, який вона склала при створенні першої кульки.

У ході роботи можна обговорити з дитиною різні почуття

Вправа «Життя моєї родини» (модифікована).

Мета: допомога у розумінні подій до та після розлучення батьків; вираження емоційних переживань і усвідомлення подій; зниження емоційної напруги.

Стимульний матеріал: папір, набір олівців, набір фломастерів, крейда, маркери, гумка.

Процедура проведення: Дорослий просить дитину намалювати дві картинки: одна повинна містити зображення її сім'ї до розлучення, інша – після.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний «Я-образ»; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для від реагування почуттів, «замаскованих» переживань.

Інструкція: Намалюй вдома одне із почуттів, про які сьогодні йшлося у першому завданні.

4 заняття

Тема: Я особливий

Мета індивідуального заняття: підвищення рівня самооцінки; підвищення почуття особистої значущості; навчання прийомів саморозслаблення.

Вправа «Космічний корабель» [М. Кисельова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: «Ти летиш на невідому космічну станцію. Ти залишаєш все і всіх позаду. Ти не знаєш, коли повернешся назад. Ти можеш узяти з собою лише один контейнер, але можеш покласти туди все, що хочеш. Можеш узяти із собою все що завгодно, але обирай уважно, тому що це твій єдиний шанс.

Намалюй або побудуй свій контейнер і наповни його зображеннями чи моделями того, що хочеш узяти із собою».

Вправа «Сім характеристик» [І. Стішенок] модифікована

Мета: розвиток самопізнання, саморозуміння; виявлення індивідуальних особливостей.

Стимульний матеріал: аркуш, ручка.

Процедура проведення: Керівник пропонує дитині дати собі характеристику, відповідаючи на питання «Який я?». Таких характеристик має бути 7. При цьому дорослий просить дитину пам'ятати, що немає правильних чи неправильних, важливих чи неважливих відповідей.

Дорослий записує на аркуші характеристики, які називає дитина. Після того, як завдання буде виконано, пропонує підібрати до кожної характеристики протилежну їй за значенням.

Далі пропонує підібрати літературного героя, казкового героя, явище природи, яким би були притаманні характеристики із списку № 1 і списку № 2. Якщо всі 7 характеристик буде складно застосувати, то можна використати п'ять або шість основних характеристик.

Керівник може запропонувати дитині подумати, які характеристики вона приймає в інших людях, які не хотіла б бачити в інших та в собі.

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний «Я-образ»; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для відреагування почуттів, «замаскованих» переживань.

Інструкція: Стати перед дзеркалом, щоб бачити себе у повний зріст. Декілька хвилин постояти, порозглядати себе, подивитися собі в очі і сказати, звертаючись на ім'я: «Я люблю і приймаю тебе (ім'я) таким, яким я є». Після цього трохи постояти, подивитися на себе у дзеркало і повторити висловлення ще раз.

5 заняття

Тема: Я і суспільство

Мета індивідуального заняття: підвищення впевненості у собі; розширення можливостей самопізнання, самовираження; навчання прийомів саморозслаблення.

Вправа «Безпечні місця» [М. Кисельова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: «Закрий очі і уяви собі кімнату, в якій тобі тепло, радісно і безпечно. Ця кімната належить тільки тобі. В ній тебе ніхто не може образити, ніхто не може увійти, якщо ти цього не хочеш. Що знаходиться у цій кімнаті? Чи є там ліжко, стіл, фіранки, килим? Чи є стілець? Він великий і м'який чи дерев'яний і твердий? Чи є вікна? Фіранки закриті чи відкриті? Чи є полицки? Що на них? Журнали чи книги? М'які іграшки? Ігри? Кімната світла чи темна? Не відкривай очі і ще раз поглянь на свою безпечну кімнату.

Відкривай очі, намалюй свою кімнату як можна детальніше».

Вправа «Подолання» [М. Кисельова].

Мета: розширення можливостей самопізнання, самовираження.

Стимульний матеріал: папір, набір кольорових олівців, набір фломастерів, гумка.

Процедура проведення: Керівник на першому малюнку просить дитину намалювати ситуацію, яка викликає у неї жах чи тривогу: «Спробуй зобразити форму і почуття жаху на своєму малюнку. Який він? Який має вигляд?»

На другому малюнку дитина зображує те, як вона долає це почуття жаху: «Зобрази на малюнку, як ти робиш те, що тебе турбує. Як ти себе відчуваєш від того, що тобі це вдається? Який має вигляд?»

Домашнє завдання.

Мета: формувати у дітей позитивний «Я-образ»; вчити сприймати свої досягнення і недоліки; підвищення рівня впевненості у собі та у своїх силах; створення умов для усвідомлення неусвідомлюваних переживань і для від реагування почуттів, «замаскованих» переживань.

Інструкція: запитай увечері своїх рідних, які добрі вчинки вони пам'ятають із свого дитинства. Попроси рідних сказати, які добрі вчинки та справи вони чекають від тебе. Запам'ятай, що скажуть дорослі.

6 заняття

Тема: Наші емоції

Мета групового заняття: створення в учасників позитивного настрою; подолати відчуття самотності у собі серед ровесників; навчання дітей розпізнавати та виражати емоції, розрядка агресивних імпульсів; розвиток навичок співробітництва та формування групової єдності; розвиток

комунікативних умінь; розвиток довільності і самоконтролю; зняття напруження.

Вправа «Привітання» [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: «Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися», - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: «І Сашко з нами... І Оленка з нами...» (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим імена присутніх дітей.

Дорослий охоплює поглядом кожную дитину і говорить «Усі з нами!» Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: «Всі тут!» Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Вправа «Три бажання» [А. Долгова].

Мета: діагностика особливостей потребово-мотиваційної сфери дітей; з'ясування причин тривожності і страхів.

Стимульний матеріал: набір олівців, гумка, папір.

Процедура проведення: керівник пропонує дітям намалювати, які три бажання вони просили б виконати золоту рибку. Діти декілька хвилин малюють, а потім по черзі розповідають про свої бажання.

Гра «Спробуй відгадати» [Є. Лютова, Г. Моніна].

Мета: розвиток емпатії, вміння співставляти свої рухи, розвиток мовлення, розвиток навичок спілкування, згуртування групи.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі діти сидять на килимі. Одна дитина, яка веде гру – повертається до всіх спиною. Діти по черзі торкаються до її плеча, спини, гладять її і промовляють:

Раз, два, три, чотири, п'ять,

Спробуй відгадати.

Я з тобою поряд тут

Скажи, як мене звати?

Дитина повинна відгадати, хто її погладив. Якщо не може відгадати, то повертається обличчям до всіх гравців, і їй підказують, хто її погладив по спинці, а дитина повинна пригадати і назвати ім'я цієї дитини.

Вправа «Привітання» [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: «Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися», - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: «І Сашко з нами... І Оленка з нами...» (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожен дитину і говорить «Усі з нами!» Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: «Всі тут!» Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Вправа «Вільний танок» [М. Кисельова]

Мета: формування вміння виражати свої почуття та емоції перед іншими людьми; звільнення від неусвідомлених емоцій; зняття негативних емоцій; зняття емоційного напруження.

Стимульний матеріал: музичний супровід.

Процедура проведення: Ця вправа на вільне вираження емоцій. Дітям пропонується придумати свій танок під назвою «Мій складний день», «Я і мої батьки» тощо.

Етюд «Солоний чай» [М. Чистякова].

Мета: навчання розпізнавати емоційні стани інших людей, таких як огида, презирство; навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Бабуся загубила очки, і тому вона не помітила, що насипала в цукорницю замість цукрового піску дрібну сіль.

Онук захотів пити, налив собі в чашку гарячого чаю і, не дивлячись, поклав у нього дві ложечки «цукру», розмішав і зробив перший ковток. До чого ж гидко стало у нього в роті!

Виразні рухи: Голову нахилити назад, нахмурити брови, очі зіщулити, верхню губу підтягнути, ніс зморщити - дитина виглядає так, немов вона подавилася і спльовує.

Етюд «Бруд» [М. Чистякова].

Мета: навчання розпізнавати емоційні стани інших людей, таких як огида, презирство; навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Хлопчик взув нові черевики і пішов у гості до свого друга. Йому треба було перейти дорогу, де йшли ремонтні роботи і було все розкопано. Нещодавно пройшов дощ, і на дорозі було брудно і слизько. Хлопчик йшов обережно, намагаючись не бруднити черевики.

Виразні рухи. Хо́да повинна створювати враження, що дитина йде по бруду, що він вибирає більш чисте місце.

Обговорення:

1. Про що нове ви сьогодні дізналися?
2. Чи ви помітили те, що робили інші?
3. Які емоції ви помітили у інших? На яку поведінку звернули увагу?
4. Вам подобається бути учасником групи?
5. Чого ви сьогодні навчилися?
6. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

7 заняття

Тема: Наші вчинки – наше обличчя

Мета групового заняття: вчити передавати свій емоційний стан за допомогою міміки і жестів; навчати прийомів саморегуляції, розвиток уміння

опановувати себе в ситуаціях, що провокують гнів, злість, зняття емоційного напруження; психокорекція проявів тривожності, агресивності, невпевненості, імпульсивності.

Вправа «Привітання» [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: «Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися», - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: «І Сашко з нами... І Оленка з нами...» (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожену дитину і говорить «Усі з нами!» Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: «Всі тут!» Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Етюд «Двоє рибалок» [М. Чистякова].

Мета: навчання вираження емоції страждання та суму; зняття внутрішньої напруги.

Стимульний матеріал: відерця, вудочки.

Процедура проведення: «На мосту стояли двоє хлопців-рибалок і ловили рибу. У них були однакові вудочки, однакові відерця для риб, та й стояли вони неподалік один від одного. Але один хлопець-рибалка витягував з води рибку за рибкою, а інший - увесь час з досадою поглядав на нього. У його відерці плавала лише одна невеличка рибка. Ось і зараз у нього не клює, а у сусіда знову смикається поплавок. У невдачливого рибалки на обличчі все сильніше виражалася досада, а у щасливого обличчя було, як у задаваки, глузливе.

Гра «Тух – тібі – дух» [Є. Лютова, Г. Моніна].

Мета: навчання дітей норм поведінки у ситуації агресивності; вироблення навичок послаблення негативних емоцій.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: «Я по секрету скажу вам чарівне слово, це заклинання проти поганого настрою, проти образ і розчарувань. Щоб заклинання подіяло треба ходити по кімнаті й ні з ким не розмовляти. Коли ж ви захочете поговорити з кимось, то зупиніться, подивіться іншій дитині прямо в очі й сердито – пресердито вимовте чарівне слово: «Тух – тобі – дух». Потім продовжуйте рухатися по кімнаті. Час від часу зупиняйтеся перед кимось і знову повторіть: «Тух – тобі – дух».

Примітка. У грі закладений комічний парадокс. Вимовляти: «Тух – тобі – дух» і не засміятися досить складно.

Етюд «Момент відчаю» [М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: музичний супровід

Процедура проведення: Дитина приїхала з батьками в чуже місто. На вокзалі хлопчик відстав від них. Він вийшов на привокзальну площу та у розпачі, не знає, куди йти. Звучить музика Н. Лисенко «Момент відчаю» (уривок).

Виразні рухи. Голова нахилена вперед і втягнута в плечі, плечі підняті брови йдуть вгору і зсуваються, губи розкриті так, що видно верхній ряд зубів, одна рука з силою стискає іншу.

Етюд «Гнівна Гієна» [М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: стілець

Процедура проведення: Гієна причаїлася біля самотньої пальми (для цього стоїть спеціально приготовлений стілець). У листях пальми ховається мавпочка. Гієна чекає, коли мавпочка знесилиться від голоду і спраги й зістрибне на землю. Тоді вона з'їсть її. Гієна шаленіє, коли хтось наближається до пальми, бажаючи допомогти мавпі.

Я страшна Гієна,

Я гнівна Гієна,

Від гніву на моїх губах

Завжди закипає піна.

Виразні рухи. Посилена жестикуляція.

Міміка. Насуплені брови, зморщений ніс, випнуті губи.

Обговорення:

1. Про що нове ви сьогодні дізналися?
2. Чи ви помітили те, що робили інші?
3. Які емоції ви помітили у інших? На яку поведінку звернули увагу?
4. Вам подобається бути учасником групи?
5. Чого ви сьогодні навчилися?
6. Що вам сподобалося/засмутило на занятті?

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.

8 заняття

Тема: Завжди Говори!

Мета групового заняття: навчання бути стриманими, розвиток вміння приймати важливі рішення, формування здатність до саморегуляції; відпрацьовування навичок спілкування у можливих конфліктних ситуаціях; психокорекція проявів тривожності, агресивності, невпевненості, імпульсивності.

Вправа «Привітання» [Є. Лютова, Г. Моніна]. модифікована

Мета: створення в учасників позитивного настрою; розвиток навичок спілкування, формування навичок привітання кожного хто знаходиться у групі.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Усі стають у коло. Піднімають руки догори (пальці з'єднані разом). Руки над головою утворюють півколо.

Дорослий говорить: «Добрий день. Усі ми тут зустрілися і за руки взялися», - руки повільно опускаються вниз. Діти беруться за руки.

Дорослий, дивлячись кожному у вічі, продовжує: «І Сашко з нами... І Оленка з нами...» (називаються імена всіх присутніх дітей). Діти повторюють за дорослим називати імена.

Дорослий охоплює поглядом кожную дитину і говорить «Усі з нами!» Діти стають навшпиньки, піднявши зчеплені руки вгору, і хором говорять: «Всі тут!» Після цього всі повільно опускаються на навпочіпки.

Релаксація «Сон на березі моря» [О. Істратова].

Мета: навчити розслаблятися; зняти м'язове напруження;

Стимульний матеріал: музичний супровід запис шуму моря.

Процедура проведення: керівник пропонує дітям лягти на килим і заплющити очі. Діти, лежачі слухають аудіо запис шуму моря. Керівник диктує «сон», спільний для всіх – розповідає про все, що відбувалося на занятті. Пауза.

За сигналом діти прокидаються і спокійно встають.

Гра-вправа «Подарунок» [О. Хухлаєва].

Мета: гармонізація домагання на визнання

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: перед виконанням діти сідають по колу. Керівник: «Діти, хто любить отримувати подарунки? А хто любить дарувати? А кому що більше подобається? Сьогодні ми пограємо в гру, яка дозволить нам і дарувати, і отримувати подарунки, але вигадані. Але я думаю, що вигадані подарунки майже такі ж цікаві, як і справжні. Отже, давайте уявимо, що ми стали всемогутніми. І ми можемо подарувати будь-який подарунок сусіда справа від вас. А тепер давайте по черзі «подаруємо один одному наших подарунки», при цьому не забуваємо дивитися один одному в очі. А той, хто отримає подарунок, обов'язково подякує».

Після виконання гри-вправи пропонується обговорити які «подарунки» їм сподобалися більше і чому, що було приємніше, дарувати чи отримувати подарунок.

Гра-казка «Вороб'їна сім'я» [М. Панфілова].

Мета: розвиток емоційної сфери; корекція страху та тривоги.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Дорослий розповідає казку, діти зображують героїв казки за допомогою міміки, жестів, інтонації.

«Жила-була в лісі вороб'їна сім'я: мама, тато, син. Мама відлітала ловити мошок, щоб сім'ю годувати. А папа-горобець зміцнював житло гілочками, утеплював мохом. Син теж допомагав батькові, і цим завжди хвалився перед своїми друзями. Він намагався довести, що він самий

спритний і сильний. А з тим хто не погоджувався з ним, горобчик сварився і навіть бився. Одного разу мама і тато прилетіли в гніздо, а сина немає. Вони чекали його до обіду, але не прилітав горобчик. Батьки стали хвилюватися, не з'їли не крихти. Папа-горобець сердився і бурчав, а мама поплакала. Адже вона думала, що з її любим синочком щось сталося. А синочок посварився з друзями. Скуйовджений горобчик нарешті прилетів до батьків. І у вороб'їній родині була серйозна розмова... (діти цвірінькають, інтонаціями передаючи почуття мами, тата, сина). Горобчику довелося зізнатися в тому, що він хвалиться і б'ється. Син розповів батькам, як йому хотілося довести всім, який він дорослий. Горобчик пояснював, що дуже хотів би, щоб його батьки пишалися ним, як найсильнішим сином. Але замість радості і гордості він побачив смуток в очах. Горобчик попросив вибачення, і батьки його пробачили. Вони нагодували сина смачною їжею і, погладивши по пір'ячку, ласкаво пояснили, що дуже люблять його, і для них він самий спритний і сильний горобчик у всьому лісі».

Гра-казка «Говори!» [Є. Лютова, Г. Моніна].

Мета: розвиток емоційної сфери; розвиток уміння контролювати імпульсивні дії.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: «Діти, я буду ставити вам прості та складні запитання. Але відповідати можна тільки коли я дам команду: «Говори!» Давайте потренуємося: «Яка зараз пора року?» (Педагог робить паузу) «Говори!».

- «Якого кольору в групі стеля?»... «Говори!»
- «Який сьогодні день тижня?»... «Говори!»
- «Якого кольору небо?»... «Говори!»
- «Яке сьогодні число?»... «Говори!»
- «Якого кольору в мені очі?»... «Говори!»
- «Скільки на одній руці пальців?»... «Говори!»
- «Як називається наша країна?»... «Говори!»
- «Хто про нас турбується вдома?»... «Говори!»
- «Як поводитьися весела людина?»... «Говори!»
- «Як поводитьися сумна людина?»... «Говори!»

Етюд «Гойдалка» [М. Чистякова].

Мета: навчання прийомів саморозслаблення.

Стимульний матеріал: музичний супровід

Процедура проведення: Дитина стоячи гойдається на гойдалках.

Виразні рухи. 1. Ноги злегка розставити, обидві ступні торкаються підлоги, але вага тіла перенесена на одну з ніг. Переносити вагу тіла з однієї ноги на іншу. 2. Висунути одну ногу вперед, перенести на неї вагу тіла, хитатися вперед-назад. Для більшої експресії згинати і випрямляти коліна.

Етюд супроводжується музикою Я. Степовий «На гойдалках».

Вправа «Дерево» [А. Долгова].

Мета: формувати здатність до саморегуляції.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: Діти стають у коло на певній відстані один від одного. Кожен учасник повинен міцно надавити п'ятками на підлогу, рукисжати в кулаки, міцно зціпити зуби. Дорослий говорить: «Ти – сильне, міцне дерево, у тебе сильні корені, і ніякі вітрила тебе не лякають. У складних життєвих обставинах, коли у душі «шкребуть коти», хочеться плакати чи битися, стань могутнім деревом, скажи собі, що ти сильний, у тебе все буде добре. Це поза впевненої у себе людини».

Потім діти беруться за руки і підіймають їх угору, продовжуючи притискати їх до підлоги. І говорять: «Ми разом – велика сила. Самотньому дереву складно у непогоду. Набагато легше встояти у діброві. Разом нам не страшно будь-яка негода».

Потім дорослий пропонує розслабитися, потрусити руками.

Обговорення:

1. Про що нове ви дізналися сьогодні один про одного?
2. Які емоції помітили?
3. На яку поведінку звернули увагу?
4. Чи сподобалося вам бути учасником групи?
5. Чого ви навчилися в результаті своєї роботи в групі і завдяки іншим членам групи?

«Ритуал прощання».

Мета: посилення групової єдності, подолання відчуття самотності.

Стимульний матеріал: не потрібний.

Процедура проведення: діти стають у коло, передають один одному усмішку, дивлячись в очі та торкаючись долонями один одного.